IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

Gyenis Vilmos

HERMÁNYI DIENES JÓZSEF /1699–1763/

GYENIS VILMOS

Hermányi Dienes József (1699–1763)

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK
124. szám

Szerkeszti:
Bodnár György

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

16369

GYENIS VILMOS

Hermányi Dienes József (1699–1763)

Sajtó alá rendezte
S. Sárdi Margit

MTAK 0 00003 76300 1

Akadémiai Kiadó, Budapest 1991

508461

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6045 3

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat
igazgatója
Szedte a Fényszedő Központ Kft. 910582/10
A nyomást és kötést az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991
Felelős szerkesztő: Mérey Zsoltné
Műszaki szerkesztő: Rigó Zsuzsanna
A fedéltervet Killer Marcella készítette
Kiadványszám: 2909
Megjelent 8,25 (A/5 ív) terjedelemben
HU ISSN 0075–0840

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1991

©Gyenis Vilmos jogutódja, 1991

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvvételi 11039/19. 91. sz.

I. Emlékirat és anekdota. Az *Emlékirat*

A Hermányi-életműből az *Emlékirat*[1] volt az első, amely az utókor elismerését kivívta, és amely a 20. századi irodalomtörténeti érdeklődést a szerzőre irányította. Eredeti címe: *Hermányi Dienes József N.Enyedi első Pap Édes Szüléiről s magáról.* Kelemen Lajos adta ki először „bő szemelvényekben", elsősorban művelődéstörténeti igénnyel.[2]

A felfedezés friss örömében, de tudós hozzáértéssel írta le azokat a lelkes szavakat, melyek szerint a „XVIII. századra tartozó emlékirati művek között érdekességben Hermányi Dienes József Emlékirata kívánja magának az első helyet... s e korból egyetlen forrás sem versenyezhet vele".[3] Kelemen joggal látta meg benne kora egyik legérdekesebb művét; kiadását osztatlan elismerés fogadta. Az irodalmi és történelmi szakkörök számára Hermányi és *Emlékirata* az ismeretlenségből megbecsült értékké emelkedett: fontos irodalmi műként, illetőleg nélkülözhetetlen forrásként vonult be a szakirodalomba. A mű recenzensei egyebek közt megállapították, hogy „ez a könyvecske még századunkban is egyformán szól a nagyközönségnek és a szakkutatásnak, stílusa pedig – bár kétszáz éves – élvezetes". Nagy értékének és újdonságának tekintették,

[1] A szerző saját kezű leírásában fennmaradt művet Kelemen Lajos fedezte fel és ismertette. Keletkezési ideje: 1758. Terjedelme 68 levél. Lelőhelye: Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Erdélyi Múzeum kézirattára, 633. sz. Mikrofilmen az MTA Könyvtárában, B 1138/IX. sz. A teljes kéziratos szöveget használtuk, és abból idézünk.

[2] Hermányi Dienes József Emlékirata. Kiad. és bev. *Kelemen Lajos.* Cluj–Kolozsvár, 1925. 93 l.

[3] *Kelemen Lajos:* Hermányi Dienes József. Ellenzék 1925. 12–13.

hogy „közvetlen egyszerűséggel, ... belülről láttatja a kort, az embereket, a mindennapi életet".[4]

Tolnai Gábor 1941-ben, az *Emlékirat* általa részlegesen ismét kiadott változatához már méltán csatolt olyan értékelést, melyben Hermányi művét a kor „ragyogó emlékiratának" nevezhette. György Lajos pedig 1943-ban, amikor a *Nagyenyedi Demokritus* című művét adta ki, már úgy hivatkozhatott az *Emlékirat*ra, mint amelynek „teljesen egyenrangú" folytatása az anekdotagyűjtemény.[5]

Az osztatlan elismerés ellenére az irodalomtörténeti kutatás nem foglalkozott behatóbban a művel. Megállapították, hogy az *Emlékirat* – címe és a szerző eredeti célja szerint – „édes szüléiről s magáról" akart a 17–18. század divatos műformájában beszámolni, de a megvalósulás részben többet, részben kevesebbet eredményezett. (Többet adott azáltal, hogy Erdély életének 1670 és 1720 közötti félszázadáról újszerűen átfogó, irodalmi képet adott. Kevesebbet nyújtott a cím szerint ígértnél, midőn saját életének szokványos életrajzi leírását elhagyta, illetőleg csupán húszéves koráig tért ki arra epizódszerűen, környezetének ábrázolása közben.) Nem dolgozta fel a kutatás a teljes szöveget, s nem vonta le a szükséges következtetéseket arra vonatkozólag, hogy miért és hogyan vett új fordulatot az emlékírás szokott igénye a korszerűbb kisepikai ábrázolás irányába.

Hermányi munkásságának mai, viszonylag teljesebb ismeretében világosan látjuk, hogy szerzőnk fő műveinek gerince az *Emlékirat*ból, a *Demokritus*ból és *Az erdélyi református püspökök élete*

[4] *Herepei János:* Hermányi Dienes József Emlékirata. Erdélyi Irodalmi Szemle 1926. 98–100. – *Bitay Árpád:* Hermányi Dienes József Emlékirata. Pásztortűz 1925. 557–558. – *Buday Árpád:* Hermányi Dienes József Emlékirata. Protestáns Szemle 1926. 181–183.

[5] Erdély változása. 1703–1750. Kiad. és bev. *Tolnai Gábor.* Bp. [1942.] 215–252. (Erdély öröksége VII.) (A továbbiakban: Erdély változása.) Tolnai Gábor bevezetése: V–XX. – *Hermányi Dienes József:* Nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus. Kiad. és bev. *György Lajos.* 1–2. Kolozsvár, 1943. (A továbbiakban: *György:* Nagyenyedi Demokritus.) György Lajos bevezetése. XIII.

című műből áll össze. Az *Emlékirat* fordulópontot jelent az egész életmű megvilágítása szempontjából, de szépprózánk alakulása is nem egy vonatkozásban értékes iránymutatást kap. [...]

Az eredeti anekdota az önállósulás útján

Vitatható kérdés, miért hagyta abba vagy egyáltalán abbahagyta-e a *Toldalékok*kal az *Emlékirat*ot. Azt írja ugyanis e mű végén, hogy „ezután való dolgaimat más könyvbe írom". Értelmezzük ezt úgy – miként már mások tették –, hogy Hermányi életének egész tartalmát akarva emlékiratba foglalni, ez a második könyv elveszett?[6] Ez könnyen feltételezhető, minthogy a szerző sok más műve valóban elveszettnek vélhető. Fogjuk fel úgy az idézett mondatot, hogy a megírás egyszerűen elmaradt; vagy pedig úgy, hogy azért maradt el, mert a nagyobb kompozíció nem felelt meg az író kisepikára hajló vénájának?[7] Véleményünk szerint legvalószínűbb, hogy az ígért „más könyv" elkészült ugyan, de követve hajlamát az író nem *Emlékirat*ának folytatását adta vele a szó szoros értelmében, hanem a *Toldalékok* szellemében – életével és korával szorosan összefüggésben maradva – a nagy művet, az anekdotagyűjteményt, a *Nagyenyedi Demokritus*t készítette el.

A „toldalék"-készítés és -alkalmazás egyébként Hermányi más munkáinak is gyakori, kedvelt velejárója. Többek között Kemény János emlékiratához is *Toldalék*ot állított össze. Maga a „toldalék" szó ilyen értelemben, sőt egyenesen szórakoztató, szépprózai egységek jelölésére általánosan használt volt a korban. Például már Gyöngyösi István „leleményes toldalékok közbevetésének" nevezi ezeket a „poézist követő" epizódokat. Később pedig egyes 18. századi kalendáriumok és 19. század eleji folyóiratok szépprózai rovatát egyenesen *Toldalékok* címmel jelölik.[8]

[6] *Herepei:* i. m. 99.

[7] A magyar irodalom története. Szerk. *Sőtér István, Klaniczay Tibor.* Bp. 1964. II. 614. (A továbbiakban: Kézikönyv)

[8] Gyöngyösi István összes költeményei. Kiad. *Badics Ferenc.* Bp. 1937. 204. – „Toldalék"-rovatot használó folyóirat pl. a Hazai és Külföldi Tudósítások.

Kitűnően szemlélteti az *Emlékirat*, hogy a virágzásának tetőpontján túljutott memoárműfaj miként adja át helyét a szépprózа újabb műformáinak. Kezdődne az írás precízen a régi emlékírási szabályok szerint kötelező kellékekkel, a család genealógiai adatainak száraz felsorolásával. De már itt megjelenik az anekdotikus látásmód: egyik és másik ősének, rokonának név szerinti említése nem elégíti ki, megjegyzéseket fűz hozzájuk, amelyek már magukban rejtik az anekdotát. Például, hogy nagyapjának, „a beszédben a szókat kettőztető ember"-nek milyen tréfás esetei adódtak e tulajdonsága miatt, vagy hogy nagynénje, ki „elein jó Gazdaasszony és szép asszony is vala...", végre hogyan „adá magát a részegeskedésnek mind holtig"; vagy hogy nagybátyja mi módon „disputált facéte" katolikus papokkal ezeknek nőügyeiről. [...] (*Paterna Genelogia* 1–2.)

Jól megfigyelhető az anekdotába átváltó törekvés a gyermekkori, ifjúkori élmények megörökítésekor is. Ez a témakör minden anekdotát felhasználó emlékírónál előtérbe kerül. Szenci Molnár Alberttől szinte máig bőven idézhetünk tipikus jeleneteket, így például Keménytől, Bethlen Miklóstól, Csereitől, Rettegitől stb. Nos, Hermányi magatartása is hasonló ehhez. Írásában a valószínűen többszörös megfogalmazás után kikristályosult elbeszélésegységek a legkisebb tárgyról is megtelnek bájjal és hangulattal, mint például gyermekkori csínytevései, diákélményei, tanárainak különös cselekedetei stb. Hermányi megoldása e tekintetben is továbblép kortársainál, sok kis kerek emlékét önállóan is megálló, kidolgozott anekdotákba sűríti, s esetenként egy anekdotahős köré több történetet is fon. Ilyenek például a „Czigány Málnási" vagy a „Czigány Matematikus" néven emlegetett diáktársának „dolgai". Az „igen rossz tanuló, hazug, de szájas és bátor adolescens" jelleme szerint valóságos tréfacsinálónak bizonyult, s a róla szóló történetek (diáktársaival, professzoraival megesett kínos-tréfás helyzetei, kacagtató jelenetei) kevés humoros irodalmunk hagyományát egészítik ki (123–125.).

Érdekessége az ifjúkori élmények megörökítésének, hogy itt még kétszeres áttételen keresztül is milyen éles és tiszta a felidézett kép egy előző generáció – édesapja, Hermányi Dienes Péter – fiatalságának eseteiről. Megírja, hogy apjának gyermekségében az „ujjacskáját" mint sebezte meg az ácsfúró, s ennek következtében

„félszegsége egész életében" hogyan kísérte el (2.). Idézi apja szavait, sok intimitását ismeri, amiből arra következtetünk, hogy vagy annyira élményszerűen maradtak meg apjának családi körben sokat emlegetett tettei és szavai, hogy egy emberöltő után is frissen csupán rögzítésre vártak emlékképei, vagy valamiféle családi feljegyzések állhattak rendelkezésére, amiből az anekdotikus elemek könnyen kiemelhetők voltak. (Erre az utóbbi gyakorlatra enged következtetni az a körülmény, hogy Benkő József, Hermányi Dienes Péter unokája, a *Filius Posthumus* című munkájában emléket állítva nagyapjának, ugyanolyan részletelemek ismeretében adja az életrajz gyermekkorra visszatekintő részeit, mint szerzőnk.[9] De az is könnyen lehetséges és talán valószínűbb, hogy Benkő egyszerűen Hermányi *Emlékirat*át használta fel.)

Megtalálható még az emlékirat-hagyományból a szokott pontosságra törekvés, a részletek gondos számontartása. A leghatározottabb precízséggel emlékszik vissza kicsiny részletmotívumokra; tudja például, hogy apjának milyen földek zálogba vetése árán csináltathattak „Brassai fekete posztó tógát... aminek nem vala bérlése" stb. (17.) Stílusát mindez plasztikussá, szemléletessé teszi, és nem untat, sőt csak az objektív ábrázolásnak kedvez.[10]

Hermányi a hétköznapok világába helyezi le a kor „nagy embereit". Egy alkalommal Bethlen Miklós nevezetes kastélyában fordult meg szerzőnk mint „tógás ifjú" karácsonyi szolgálattételre. Itt volna a kedvező alkalom a „nagy" élmény megörökítésére, mert éppen ekkor érkezett a hírhozó Bécsből, s számolt be az emlékíró Bethlen fogságban esett haláláról. De csak egészen röviden intézi el az „azon a napon való sírás-rívást", hogy gyorsan a fiúnak, Bethlen Józsefnek zilált ügyeire fordíthassa a szót, s az ő anekdotikus jellemzését adhassa. Megtudjuk többek közt, hogy ez a „jámbor úr" Bethlen Miklósra, az apjára, nagyon „panaszolkodott", miszerint a „bőven költő úr" igen nagy bajban hagyta őket 2700 forintnyi adósságával, úgyannyira, hogy három hétig kellett vára-

[9] *Benkő József:* Filius Posthumus, vagyis Attya halála után született fiú. Középajta, 1770. Kézirat az Erdővidéki Ev.-Ref. Egyházközség levéltárában. 16.f. 16.cs. – Vö. *Gálos Rezső:* Benkő József ősei. Századok 1911. 531–536.

[10] *Kemény Katalin:* Erdélyi emlékírók. Erdélyi Múzeum 1932. 252–253.

kozniok a tógás ifjaknak, míg valami pénzre szert tehetvén kifizette őket. Bethlen Miklós történelmi szerepéről azonban szó sem esik (128.).

Gyakran előforduló, már az anekdota útján lévő típusok azok a még kezdetleges kitérők, epizódok, amelyek az emlékiratok szokásos, általánosan használt betétjei. Még nem is történetek, legfeljebb azoknak csírái, de már magukban hordják a kisepikai elemeket. (Pl. miként nézik a szakálltalan prédikátort a parasztok „mesteruramnak", hogyan lesz a „példátlanul pityergő leánygyermekből" neves prédikátorné stb.) Ezek legtöbbször az író magánéletbeli, érdekesnek vélt eseteit örökítik meg, néhol a szereplő személyek jellemét világítják meg, esetleg már csattanós fordulathoz is eljutnak. Ilyen esetekre példa lehet, amint megírja a szerző, hogy nagyapját miként csapta be egy „tekergő magyar, kormos inas", akinek kölcsön fejében zálogba hagyott ládájában „az egy Balassánál egyebet nem találának" (41.). [...]

Szerette és ismételten alkalmazta a „tréfákból támadt példabeszédeket".[11] Ugyancsak kedvelt eszközt jelentettek számára a különböző nyelvi jelenségekből fakadó anekdotikus helyzetek. A mondások, szólások, szójátékok („Füles Zsófia = filozófia; bőr veder = borveder") éppen úgy sorra kerülnek, mint az idegen nyelvi alakzatok kontrasztja, a hibás beszédből adódó komikum, a csúfnevek, beszélő nevek alkalmazása („Márk István pap, minthogy igen aszú ember vala, Bőr Istóknak hívták") (122.).

Hermányinak az *Emlékirat*ba ágyazott és ott önállósult anekdotái csak a megtörtént „újdonságok" értelmében adják a novellamegközelítő témákat és formulákat. Ezeknek tömeges egymásutánja a Boccacciót közvetlenül megelőző „novellakezdeményeket" juttatja eszünkbe. Itt ugyanis az igazi novella a születés, a forrongás és kialakulás átmeneti stádiumát mutatta. Ilyen összevetésben Hermányi hasonlóképpen a novellatémák igen érzékeny felismerőjének, bár egyszerű krónikás lejegyzőjének bizonyult. A boccacciói témakör számos konkrét motívuma bomlik ki így az *Emlékirat*ból. Jellegzetesen ezekre a novellakezdeményekre utal

[11] *O. Nagy Gábor:* Mi fán terem? Bp. 1957. 5–7. – Uő: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 7–28. – Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Kiad. *Bisztray Gyula*, bev. *Barta János*. [Bp.] 1958. 36.

például az a története, amely arról a „plébánus"-ról szól, aki „egy menyetskét addig exorciála, míg az megférgesedék tőle"; az egyházfi pedig a vikárius elé hívatván, fejszével a vállán állít be az öreg főpaphoz. Ez megrettent, és a bűnöst kénytelen büntetlenül elbocsátani (38–39.).

Az eléggé sikamlós témakörben nem kötik Hermányinak – a protestáns első papnak – felfogását merev vallásos előírások. Itt-ott kifejezi ugyan rosszallását, de magukban a történetekben csak a tárgy érdekes, kedélyes előadására törekszik, és soha nem háborodik fel. Az erkölcsi célzatnak ez a hiánya már a szórakozási és szórakoztatási vágy jelenlétét mutatja. Miként Mikesnél is jól ismert az a kettősség, hogy amit *Leveleskönyv*ében mintegy „leszállva a prédikáló székből" kedvesen megengedhetőnek tart, azt a fordításmunkáiban keményen átkozza; Hermányinál úgyszintén a „prédikálószék" magaslatán e novellisztikus történetek pajzán, erotikus légköre nem engedhető meg, de itt szabad folyást enged azoknak. A szórakoztatási igény kifejezése ismételten megmutatkozik. Tudatosan poentírozott bonyolításban kapunk képet például egy Türkösi nevű deák hírhedt ügyeiről: miután Szigeti György jámbor professzor feleségét elszerette Pávai Miklós, egy „zömök, izmos, vállas, tenyeres-talpas legény", Türkösi „bemondta" a kellemetlen hírt a professzornak. Rajtavesztett azonban az árulkodáson, mert a professzor nem hitte el a feleségét rágalmazó hírt, s kicsapatta a hírhozót a kollégiumból. Felszarvazója viszont vígan élt asszonyával, „szép fejér kenyerét" is fogyasztván. Mesteri technikával szövi a mese fonalát Hermányi, hogy csattanóul a felszarvazott férjnek ilyen érvelésén derüljön az olvasó: „Az én feleségem nemhogy máshoz adná magát, de olyan gyenge, hogy engemet sem szenvedhet." Még feles csattanóul megjegyzi Hermányi, hogy a professzorné „vénségében" igen kegyes erkölcsű asszonnyá lett. – A Türkösi köré font történet azonban még távolról sem fejeződik be, új kalandjáról, szerelmi bonyodalmairól szól: miután kicsapták a kollégiumból, nemes Torma Györgyné asszonyt csábította el. Titkos levelezésüket azonban leleplezte a férje, a „bormoslék főember", s a kastélyba befészkelődött Türkösit „kicokigatta". „Szegény Tormáné" bánkódhatott utána (105–107.). (Íme a „szegény" házasságtörő asszony újszerű megítélése.) [...]

II. Az önálló kisepikai forma megteremtése. A *Nagyenyedi Demokritus*

A Nagyenyedi Demokritus keletkezése és szövegproblémái

A mű teljes címe: *Nagyenyedi síró Heráklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus.* A rövidített *Nagyenyedi Demokritus* cím a szakirodalomban teljességgel közkeletűvé lett, de már Hermányi maga is használta a *Demokritus* formát.[12] Az eredeti címben szereplő két görög bölcs neve arra utal, hogy a műben sorra kerülő történetek részben a vidám, „nevető" és optimista filozófusra, részben a mindig szomorú, „síró" és pesszimista bölcselőre jellemzőek: azaz víg és komoly, tréfás és lehangoló esetek váltakoznak. Az ilyen értelemben való megnevezések és utalások elég gyakoriak a reneszánsz óta Európa-szerte, s különösen Demokritus neve vált állandó céltáblájává a vidámságok irodalmának, s nagyon sokszor címjelölő fogalommá is lett. Már Matteo Bandello anekdotanovelláiban megtaláljuk ezt az utalást, a 17. században pedig közkézen forgó anekdotagyűjtemények viselik az efféle címeket: „Lustiger Demokritus", „Demokritus ridens" stb. Ilyen munkákat Hermányi valószínűen ismerhetett, a cím mindenesetre erre enged következtetni, bárha ez utóbbiak az ő eredeti alkotásmódjára különösebb hatással nem voltak. A *Nagyenyedi Demokritus*t követő időkből elég csak Kónyi János gyűjteményére utalni, melynek

[12] A mű bemutatásában felhasználjuk a Hermányi-irodalom idevágó munkáit. Külön kiemeljük mint leghasznosabbakat György Lajos Demokritus-kiadásának előszavát (1. 5. jegyzet) és Klaniczay Tibor kiadásának (Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Kiad. és az utószót írta *Klaniczay Tibor*. Bp. 1960) utószavát (412–426.). (A továbbiakban: *Klaniczay:* Nagyenyedi Demokritus.) Idézeteink ez utóbbi kiadásból valók.

címét összeállítója így fogalmazta meg 1782-ben: „A mindenkor nevető Demokritus, avagy okos leleményű furtsa történetek..."

Hermányi e főművének témaköre valóban alkalmazkodik a cím szerinti „hol síró, hol mosolygó" célkitűzéshez, mert derűs események váltakoznak borús, tragikus sorsokkal. Egészében a vidámságra törekvés adja az alaphangot, de céltudatosan nem feledkezik el a valóság kettősségéről: az élet nehéz, szomorú és rút oldalait is megvilágítja, hogy ezáltal hitelessé váljék a bennük megnyilvánuló derű. Munkája ennélfogva spontánul magában foglalja az Arany Jánostól oly találóan meghatározott humort, mely a „nevetséges álarcban rejtezett sírást" idézi fel.

A közkeletű, mindent felölelni akaró „Demokritus"-okkal szemben viszont Hermányi már a címben is jelzi, hogy művével csak a Nagyenyed városában megesett és Demokritustól itt nevetett történeteknek akar lejegyzője lenni.

A *Nagyenyedi Demokritus* szövege, amely ma már két kiadásban áll rendelkezésünkre, csupán egyetlen másolati kéziratos példányra vezethető vissza. Ez a negyedrét alakú, gondosan és szépen másolt, vaskos, 396 levélnyi kéziratkötet a Kolozsvári Erdélyi Múzeum Kézirattárában (Egyetemi Könyvtár) található.[13] A kötet utolsó lapjára tett bejegyzés szerint a kézirat egy Ercsey György nevű – a szaktudomány számára teljességgel ismeretlen – másolónak köszönhető, aki 1845-ben nem tisztázott céllal és körülmények között a munkát megörökítette. Hermányi e művének eredeti kéziratáról semmit sem sikerült az eddigi kutatásnak felderíteni: ma már valószínűnek látszik, hogy számos egyéb kéziratkötetével együtt ez is elkallódott, esetleg ismeretlen helyen lappang.

A kéziratkötet éléről hiányzik a szerző megnevezése, amely körülményről az előszó gondosan tájékoztat: „E rossz könyv autorának nevit pedig ne kérdd, mert elég könyv vagyon sub anonymo." Néhol a szövegben is igyekszik Hermányi elterelni a figyelmet szerzői önmagáról, objektív kívülállóként említi a „Hermányi nevű enyedi papot", s harmadik személyben beszélteti a történetekben előforduló önmagát: „Mondá erre az enyedi pap...", „Az enyedi pap melléje ül..." stb. (185.) Ugyanakkor azonban egyálta-

[13] Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Erdélyi Múzeum kézirattára, 336. sz. Mikrofilmen az MTA Könyvtárában, B 297. sz.

lán nem tud következetes lenni, s lépten-nyomon félreérthetetlenül és problémamentesen kiderül a szövegből, hogy a szerző Hermányi Dienes József. Önmagát ismételten nyilvánvaló személyes helyzetekben szerepelteti, szubjektív megjegyzéseket tesz, első személyben beszél mint Nagyenyed papja, nyíltan Hermányi Dienes Péter fiának állítja magát stb.

A *Nagyenyedi Demokritus* megírásának részletadatairól is értesülünk, megtudjuk, hogy 1759. július 10-én fogott hozzá a nyilván már régóta felgyülemlett, előszóban ismételten előadott anekdotikus élményanyagának lejegyzéséhez. E dátummal jelzi a műhöz írott előszavát is. Valószínű, hogy a környezetét éles szemmel figyelő és mindenről jegyzeteket készítő íróban már ezelőtt is felvetődött a gondolat, hogy kortársainak és az erdélyi hétköznapoknak érdekes történeteit megörökítse, de most, élete alkonyán kényszerítő erővel hatott a tapasztalatokat megörökíteni akaró vágy. Munkája 123. történetében anekdotikus módon kitér a közvetlen, írást kiváltó epizódra. Eszerint a döntő impulzust az adta, hogy 1759. június elején nagyobb vendégség volt nála, és a jelenlévők „holmit íratni akarván, tőlem kérnek papirosat, s nem adék, mondván igazságban, hogy két árkusnál több nincsen, s azt holnap béírom. Fogá azért kettő közüllök, s egy-egy konc papirosat küldte. Én is gondolám, hogy minden kincset effélével béírom tréfából, s be is írám..." E sorokat 1759. július 31-én írta, s ekkorra már a 123. történetének lejegyzéséig jutott el. Tréfásan jegyzi meg, hogy ha az említett alkalom nem adódik, „talán nem írtam volna le ezeket soha is". Elhatározza ekkor, miután a kapott papírmennyiséget eddigre teleírta, hogy „effélékkel nem engedem folyni tovább az időt". De szabadkozása csak formális, mert megörökítő törekvése erősebb, és máris hozzákezd a 124. anekdotával műve folytatásához. Igaz, itt mintha művén belül új egységet kezdene, mert ilyen alcímet ad: *„Ismét kezd nevetkezni Demokritus és sírni Heraklitus"*, de valójában mit sem változik alkotómódja.

Munkájával feltűnően gyorsan haladt. Ez is mutatja, hogy mondanivalója már jóval előbb felgyülemlett, s bizonyos előkészítésen, megformáláson esett át. A 302. anekdota után ezt a bejegyzést találjuk: „Írám eddig 1759. d. 18. sept." Ilyen módon az összesen 339 egységből a túlnyomó részt, 302 darabot 1759. július 10-től szeptember 18-ig írta meg. Ezt az időszakot tarthatjuk a munka

közelebbi születési idejének, jóllehet Hermányi tovább folytatja művét, és még 37 kis történetet jegyez fel új élményei nyomán 1760 és 1762 között. Ekkortájt már alkotókedve és anyaga szerényebb. Feltűnő, hogy ez utóbbi történetekben az előzőkhöz viszonyítva erősebb a tényekhez ragaszkodás és pontosabb a dokumentálás. A gyűjtemény az író halála előtt néhány hónappal, 1762. október 31-i esemény megörökítésével zárul.

A mű ez ideig két kiadást ért meg. Az egyik György Lajos részleges kiadása 1943-ból, a másik, a teljes kiadás Klaniczay Tiboré 1960-ból.[14] Majd kétszáz éven át nem, vagy csak egyes szemelvényekben került nyilvánosság elé. Hermányi valószínűleg gondolt kinyomtatására, erre vall a körültekintően elkészített és csatolt előszó, amelyben leendő olvasóihoz szól. Ez a kiadás azonban – számos ok miatt – nem valósulhatott meg. A 18. század utolsó harmada irodalmának új irányok keresése közepette nem volt igénye a kiadás megvalósítására, s miként Hermányi egész életműve, ez is szükségszerűen háttérbe szorult. Emellett kéziratköteteinek gyors szétszóródása, majd pedig a gyűjtő- és feltárómunka hiánya is elodázta a *Demokritus* ismertté válását. A mű kíméletlen őszintesége, az uralkodó osztály és az egyház valósághű, de éppen nem hízelgő ábrázolása sem siettette, nem segítette elő a nyomtatott forma elérését. A tudományos köztudatban viszont már mintegy évszázados hagyománya van a munkának. [...]

Az anekdota és Hermányi anekdotizmusa

Hermányi már *Emlékirat*ában azon az úton járt, hogy az eredeti műfaji kompozíciót felbontva egy objektívebb kisepikai műfajt alakítson ki. A *Nagyenyedi Demokritus* önálló, eredeti anekdotái viszont formálisan teljesen elszakadtak az emlékírástól, kiszabadultak annak keretéből, s szabályaitól függetlenítették magukat. Nyilvánvaló műfajtörténeti változás következett be, ami egyben fordulópontot jelez a magyar széppróza fejlődésében: a polgárosodó, új igényeknek inkább megfelelő, egyértelműbben szépirodalmi műforma fejlődésének útjait nyitotta meg. S a szerző máris, a

[14] L. az 5. és 12. jegyzetet.

memoár látszatkeretét elhagyva, az új kisepikai formában tökéletesebben tudta valóra váltani írói célkitűzéseit.

Bárha formailag Hermányi anekdotái túlléptek a memoár keretein, szükségszerűen őrzik még annak lényeges tartalmi tényezőit s számos karakterisztikus vonását. Arról már nem lehet szó, hogy az emlékirati elemek a szerző életének menete köré csoportosuljanak, de továbbra is jellemző az írói környezet valósághű, sokszor krónikás hitelességű epizódokra bontott ábrázolása. A főmű különálló történetei közvetlen leszármazottai az emlékirat-irodalomnak. Emellett azonban indokolt, hogy az anekdotának, ennek a „mélange műfajnak" másik oldalát is megvilágítsuk, minthogy az anekdota csak részben irodalmi hagyomány, s más részében szorosan kötődik az élőszó évszázados gyakorlatához.

Az anekdotát általánosságban mint rövid, tömör és velős történetet, apró, de az újdonság erejével ható esetet tartjuk számon, amelyben pletykás, bizalmas, kevesek által ismert eseményeket adnak elő. Ha időben az anekdota születéséhez megyünk vissza, mindinkább előtűnik annak titkos, rejtegetni való, nyilvánosságnak nem szánt, kiadatlan és kiadhatatlan jellege (inedita = anekdota). Legtöbbször adott személyhez és időhöz kötődik, ami mégsem zárja ki azt a sajátosságát, hogy jellegzetesen vándorló műfaj, s ennek következtében egy-egy motívuma nemzetközileg elterjedt. Általában valamely különösen figyelemre méltó, érdekes, mulatságos vagy csúfondáros, tréfás vagy botrányos epizódot ragad ki az életből, mely humorral és komikummal járhat együtt. De a szomorú, ám jellemző esetek éppen úgy tárgyai lehetnek. A csattanó nem létfeltétele, noha fejlődésének újabb szakaszában elmaradhatatlan. Alapvető igénye, hogy az élet megfigyelése munkáljon benne, s jellemző erejével az emberi tulajdonságok lényegét ragadja meg. Szereplői többnyire nem nagyságukban, hatalmuk teljében tűnnek fel, hanem csak egyszerű emberi mivoltukban. Felvillantott képeiben az utókor vagy a kortárs megláthatja az adott kor történelmi vagy társadalmi keresztmetszetét. Jellegzetessége, hogy éltetője a szóbeli előadás, s tulajdonképpen ez az előadási forma alakította ki műformáját.

Mint látható, az anekdota fogalmába igen sokféle elem beletartozik, amelyek az idők folyamán egyik vagy másik irányba kisarkosodva más-más eredményt produkáltak. Az anekdota hely és

idő szerint különféle változatokban jelentkezhet. Eleve el kell határolnunk azonban a vicctől, az élctől, mindenféle mókától, de még az adomától is. Hermányi történeteit tekintve kizárólag az a típus jöhet számításba, ahol a kisarkosodási folyamat még nem érkezett el végéhez, s a különféle jegyek teljes forrongásukban szabad lehetőségeket kínálnak.

Az anekdotának három, irodalomszociológiailag is megkülönböztethető válfaja ismert: a népi eredetű folklór-anekdota, az arisztokrata, nemesi típus és a polgári, novellisztikus változat. A népi (íratlan) anekdota beáramlása az írott irodalomba szorosan kapcsolódik az elbeszélő próza kialakulásához. A népköltészet valamennyi műfaja közül az anekdotának jut e tekintetben a legfőbb szerep. Az elbeszélő mindenkor két kézzel merít az anekdota folklórhagyományaiból. Ma már bizonyított tény, hogy a novella kezdetei, akár Boccacciónál, akár másoknál, mennyire „elválaszthatatlanok az irodalom és folklór szimbiózisától".[15] E folyamathoz szerény méretekben Hermányi anekdota-novellái is bőséges anyagot s bizonyítékot szolgáltatnak. Kelet-Európában s így hazánkban is, ahol a sajátos társadalmi fejlődés következtében hosszú ideig a folklór és a „magas" kultúra átmenetében jelentkező műfajok állhattak előtérben, különösen erőteljes a folklór-anekdota hatása. Nem utolsósorban pedig a magyar anekdota sokszor igen mély valóságfeltáró ereje a műfaj népi eredetéből érthető meg.[16] Az anekdota azonban nem egyszerűen népi, paraszti hagyományokból fejlődik, hanem hovatovább a feudalizmussal szembeforduló, feltörekvő polgárság látásmódjától meghatározva, osztály- és társadalomszatírával bővülve jut el abba a stádiumba, ahol a kisepika igazi részévé válhat. Hermányi már ezen a fejlődési fokon rögzíti anekdotáit. – Csak egy későbbi periódusban válik az anekdota az arisztokrácia életének jellegzetes kellékévé. A nemesi kúriák anekdotázó légköre Hermányi korában kezd kialakulni, de távol áll még a századvég és a 19. század táblabírói, dzsentri világának divatos műfajától. A nemesi literatúra gyakorta használt egyszerű kisepikai műfajaként éppenhogy meghonosodott

[15] *Ortutay Gyula* bevezetője a Helikon c. folyóirat Irodalom és folklór c. számához. 1967. 26. Vö. *Thompson* ott idézett eredményeivel.

[16] *Király István:* Mikszáth Kálmán. Bp. 1952. 85.

ekkor. Ennek hatása Hermányira főként abban mutatkozik meg, hogy érintkezve a nemesi kultúrának evvel a szeletével, a már együttálló népi-polgári anekdota alapanyaga bizonyos módosuláson ment keresztül. – Különben a hazai anekdota Hermányi előtti múltja elválaszthatatlan a papi tevékenységgel együttjáró irodalmiságtól. A prédikációs irodalom például régtől fogva fel-feljegyzett népi eredetű anekdotákat. A papi, értelmiségi anekdotakincs tehát egy különálló területet jelentett.

Évszázadok folyamán a magyar anekdotahagyomány különböző típusai alakultak ki, amelyeknek szórványos megörökítését a kódexirodalomtól kezdve a 16–17. századi prédikációs irodalom betétjéig és egyéb műfajok epizódjáig gondosan feltárta György Lajos *A magyar anekdota története* című munkájában. Tudunk valamelyest a hazai anekdota hosszú ideje tartó élőszóbeli, szórakoztató funkciójáról is. Hermányi koráig tehát kialakult az anekdota művelésének eléggé széles körű gyakorlata, ami szerzőnk számára a legtermészetesebb alapul szolgált, hogy az első gyűjteményt – igaz, sajátosan új elvek szerint és teljesen egyéni anyagból – összeállíthassa. A kialakult hazai hagyományba ekkorra már annyira beilleszkedtek a nemzetközi anekdotakincs vándorló elemei, hogy eredetüket teljes homály takarta. Minden bizonnyal nagy fontosságúnak kell látnunk ebben az örökségben az egyetemes reneszánsz facetiák, schwankok és más anekdotai formák térhódítását, s bennük Poggio, Arlotto, Gonella, Hans Sachs, Bebel és sok más szerző vagy gyűjtő hatását.[17] Hermányi azonban ezekkel a forrásokkal közvetlenül már nem érintkezik, s az újabb európai anekdotagyűjtemények még nincsenek szeme előtt. Szerzőnk számára kizárólag a koráig felhalmozódott komplex anekdotahagyomány jelentett indítást; de ezzel is teljesen szabadon, kora és egyéni igényei szerint bánt, hogy eredeti mondanivalója csorbát alig szenvedett.

[17] *György Lajos* már idézett művein túlmenően: Poggio és Arlotto-elemek a magyar anekdota-irodalomban. Budapesti Szemle 1929. 56–90. – Uő: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai. Kolozsvár, 1933. 54. – Uő: Eulenspiegel magyar nyomai. Kolozsvár, 1932. 3–41. – Uő: Anekdoták forrásai. It 1929. 98. – Uő: Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz. Bp. 1932.

Közép- és Kelet-Európában a 18. századnak a felvilágosodást és a polgári forradalmi törekvéseket megelőző, válságos, átmeneti időszaka megfelelő körülményeket nyújtott az új igényű anekdotikus kisepika virágzásához. Hazai viszonylatban is a század első felének s közepének szélcsendes, politikai viharoktól kevéssé zaklatott, de feszültségekkel teli időszaka kedvezett az anekdota térnyerésének. A történelemformáló szándékok kényszerű elcsendesedése után a mulatságos rövid történetek, a népszerű kisepika különböző termékei szemlátomást terjedtek. Mindinkább kelendőek lettek a „rövid, friss históriátskák", a „buja tréfák", az „időket mulató dolgok" s egyáltalán a mesével szórakoztató műformák. A stílus- és ízlésváltozás jegyében az anekdota emelkedő irodalmi tendenciát mutatott.[18] Az irodalom és folklór érintkező pontjain ez idő tájt annyira közel kerültek egymáshoz a paraszti, kisnemesi, kispolgári, értelmiségi rétegek, hogy elkezdődhetett az élőszóbeli műformáknak az írásbeli kultúrába való átfejlődése.[19]

Törvényszerűnek tekinthető az irodalom fejlődésében, hogy egy hanyatló korszak végén és az újnak jelentkezésekor a társadalmi viszonyok kialakulatlansága és átmenetisége folytán a tények és célkitűzések egyensúlya megbomlik, s e körülmények között a kisepika változatai nyernek polgárjogot. Az ilyen átmeneti korszakban a társadalmi világ „költőileg egyetemes meghódítására" – írja Lukács György – még nem kerülhet sor, vagy már éppen hogy nincs rá lehetőség. A „nagy egész"-nek széles perspektívában történő, gondolati és epikai felmérését szükségszerűen a pillanatnyi viszonylatok megragadása helyettesíti, amire az anekdota alkatánál fogva alkalmas.[20]

[18] *V. V. Kozsinov:* Voznyiknovenyije romana. Moszkva, 1963. 211. – Isztorija russzkovo romana. Szerk. *Fridlender.* Moszkva, 1962. II. 30–38. – *Turóczi-Trostler József:* A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században. Bp. 1940. 85–90. – Uő: Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában. Tanulmányai. Bp. 1961. 255. – Uő: Realizmus és irodalomtörténet. Az anekdota. Bp. 1946. 2.

[19] *Varjas Béla:* Irodalom és folklór határmesgyéjén. Helikon 1961. 40.

[20] *Lukács György:* Mai szocialista realizmus. Kritika 1965. 28–29. – *Tolnai Gábor:* Les problèmes des périodes de transition. Acta Litteraria 1967. 3–6. – Uő: Itália dicsérete. Bp. 1965. 63. – *Sőtér István:* Nemzet és haladás. Bp. 1963. 600. – *Ungvári Tamás:* Poetika. Bp. 1967. 345.

Az előszóban virágzó anekdotának az írásbeliségbe átváltó időszaka zajlik le e periódusban. A való élet produkálta anekdota igénytelen témái és formái egy irodalom alatti, illetőleg alsóbb irodalmi szintről kerülnek a „magas" irodalom készletébe. A felemelkedés és a beilleszkedés azonban hosszú ideig tartó folyamatot tételez fel. Többek között új elbeszélő módszerek, formák és műfajok kialakulására van szükség. Társadalmi fejlettségünk gyengeségéből adódik, hogy az írásbeli kultúrában sokáig nem tudott szóhoz jutni egy kellően széles és életerős világi réteg, amely a szóbeli műformákat időben felemelhette volna az irodalom rangjára. Így prózánk megtorpanásának fő okát Varjas Béla helyesen abban látja, hogy a fentiek szerint egészen a felvilágosodásig eredeti alkotásként szinte kizárólag anekdotagyűjteménnyel kell megelégednünk, amely jellegzetesen a „szóbeliség prózájából" emelkedett fel.[21] Mondanunk sem kell, hogy Hermányi műve fémjelzi ezt az elérhető eredményt. Mégis e nem éppen vigasztaló helyzet ismeretében értékelhetjük nagyra Hermányi szerepét és jelentőségét. Elsőként tudott összegző rögzítőjévé lenni a szóbeli anekdotikus hagyományoknak, s megformálójává az abból kifejleszthetett elbeszélésnek. S mindezt az 1760-as évek elején érte el, szemben például az eredeti magyar vígnovellák feltűnésének jóval későbbi időpontjával. (Szinnyei Ferenc statisztikája szerint 1818 és 1835 között.)[22]

Ha az anekdota, illetőleg a belőle táplálkozó elbeszélés elérte is az írásos lejegyzés fokát, számos elemében még a szóbeliség nyomja rá bélyegét, s mintegy az irodalmiság határmezsgyéjén, a szépprózа műfajainak peremterületén helyezkedik el. Nem meglepő ez a körülmény, mert hiszen még nagyon sokáig, még napjaink anekdotikus novelláiban is anyajegyként hordja magán prózai epikánk a szóbeli elbeszélés különféle jellegzetességeit, akár a társalgási, párbeszédes tónusra, akár az elbeszélő személyének előtérben állására gondolunk. Az anekdotából hagyományozódó előszó varázsa

[21] *Varjas Béla:* i. m. 27–28., 31. – Mikes Kelemen: Törökországi levelek. 34. – *Barta János:* Mikszáth-problémák. ItK 1961. 143.

[22] *Szinnyei Ferenc:* Novellairodalmunk Jósikáig. ItK 1911. 688. – *Bori Imre:* A próza szabadságharca. Híd 1962. 692.

oly erős marad, hogy éltető eleme lesz a magyar prózának akkor is, amikor már a gondolat elemző formáinak kellett volna helyet biztosítani.[23]

A *Nagyenyedi Demokritus* történeteit „anekdoták"-nak nevezi az irodalomtörténet. György Lajos, a mű első vizsgálója úgy vélte, hogy Hermányi maga is „anekdoták"-nak nevezte volna történeteit, ha történetesen az ő korában ismerték volna az anekdota szót, minthogy csak 1789-ben került nálunk használatba a fogalom.[24] Bár meghatározó erejűnek érezzük az anekdota megnevezést, s pontosabban „eredeti anekdotá"-nak jelöljük, elhatároljuk a későbbi „tiszta" anekdotától vagy az úgynevezett „csökevény" formáktól. Nem az újabb, szokványossá vált értelemben használjuk ugyanis a szót, amely szerint holmi „tréfás történetecske"-ként kizárólag csattanós élceket kellene minden esetben feltételeznünk. Hermányi eredeti anekdotáit elválasztjuk már a közel kortársi, 18. század végi Kónyi János- és Andrád Sámuel-féle anekdotáktól is. Mind Kónyi, mind Andrád s a nyomukba lépő számos „szerző" elsősorban idegen mintákat követve, egyetemes anekdotatárakból írták ki azokat az unos-untig ismételt, megmerevedett és csattanósra köszörült történeteket, amelyek a hazai valóságról eleve nem adhattak képet.[25]

Hermányi anekdotái viszont valóságos, mindennapi életben megtörtént eseteket adnak elő teljes frissességben, életközelben és eredetiségben. Fő céljuk és érdekességük abban van, hogy az író életének, korának eseményeiről és szereplőiről egyéni módon s fordulatos történetek által hiteles képet festenek. Tárgyuk tehát a

[23] *Bori Imre:* A magyar szépprózа születése. Híd 1964. 199. – *Barta János–Nagy Miklós:* Bevezetés az irodalomelméletbe és az irodalomtudományba. (Jegyzetek) Bp. 1966. 132.

[24] *György:* Nagyenyedi Demokritus. XIII. – *Makkai Ernő:* Nagyenyedi Demokritus. Szellem és Élet 1943. 181. – *Faragó József:* Nagyenyedi Demokritus. Erdélyi Helikon 1943. 668. – *Paku Imre:* Nagyenyedi Demokritus. Forrás 1943. 118. – *K... L...:* Nagyenyedi Demokritus. ItK 1944. 165–166.

[25] *György Lajos:* Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái. Kolozsvár, 1929. – Uő: Kónyi János Demokritusa. Bp. 1932. 175.

korabeli hazai valóság ábrázolása, de oly módon, hogy a jellegzetes, anekdotai tárgykiválasztás követelményei hiánytalanul megmaradjanak, s megfelelő arányban a hagyományos anekdota különböző motívumai és kellékei szerepet kapjanak. (Például az alkalom szerinti csattanóhoz vezetés stb.) Mindezek a pozitív tulajdonságok együttesen teszik lehetővé, hogy a demokritusi anekdota szépprózánk fejlődésében rendkívül értékes tényezőként szerepeljen, s a kisepika forrásaként, illetőleg az irodalmi elbeszélő próza egyszerű, tömör formájaként tartsuk számon. Adottságai folytán a szerző méltán emelkedik fölébe a közkincsből csupán gyűjtögető utódainak.

Hermányi szeme előtt nem állt konkrét, kiforrott műfaji példa. Gyögy Lajos helyesen az anekdota „ősi típusának", a kiadhatatlan, pletykás históriáknak „tiszta eredetiségét" látta rögzítve a *Demokritus*ban, s mint ilyet a műfaj legelső megjelenéseként tartotta számon. További vizsgálatait azonban elsősorban a „tiszta" anekdota problémáira szűkítette, s nem foglalkozott a szépprózа egészébe illesztés kérdéseivel. Így is eljutott azonban – tárgytörténeti kutatásai nyomán – ahhoz a felismeréshez, hogy Hermányi anekdotáinak egyetemes kapcsolatai a vártnál is szűkebbek, illetőleg hogy nála a nemzetközi vándormotívumok sehol nem tapasztalt elmosódottsága tűnik szembe. Ily módon a szerző alkotó tevékenysége jórészt egyedinek és elsődlegesnek bizonyul a műforma kialakításában.[26]

Klaniczay Tibor, aki már a magyar kisepika fejlődésének menetébe állította be a művet, úgy látta, hogy Hermányi anekdotai műformájának megalkotásában „lehettek direkt műfaji példaképei", s „mintha tanult volna az anekdotairodalom külföldi és hazai előzményeiből", de a téma részletesebb vizsgálatára nem tért ki.[27] Annyit elöljáróban megállapíthatunk, hogy amennyire kevés nyoma van itt a külföldi példák átvételének és nemzetközi motívumok utánzásának, annál jelentősebb mértékben fordult a szerző tudatosan a hazai anekdotai hagyományhoz. Ennek a hagyománynak

[26] *György:* Nagyenyedi Demokritus. XIX. – Uő: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp. 1934. 43. (A továbbiakban: *György:* A magyar anekdota.)

[27] *Klaniczay:* Nagyenyedi Demokritus. 417., 323.

régtől való meglétéről tud valamit az irodalomtudomány, bár a tárgy profán volta miatt a *Demokritus* előtt csak szórványosan s minimális számban foglalták írásba. Ami kevés szövegszerű anyag és adat a régiségből rendelkezésünkre áll, az is alaposan megszűrve, főként a prédikációs irodalomban és a memoárokban található. Hermányi művének fontosságát e szempontból az adja, hogy valóságos tárházát nyújtja a jellegzetesen magyar vagy magyarrá vált, sok esetben népi eredetű vagy népivé vált anekdotázás koráig felhalmozódott hagyományának és életformájának.

E hagyományos élőszóbeli anekdotázás néhány konkrét elemét és motívumát vázoljuk a *Demokritus* alapján az alábbiakban: először is megjelenik előttünk az anekdoták hajdani alkalmaztatási módja; megelevenednek a személyek, akik ezt a szórakoztató műformát fenntartották: az „igen elmés és jádzi emberek", akiknek „facetiáival árkusokat tölthetni be". Gondosan számba veszi a múltnak és korának szórakoztató elbeszélőit, mint például az „igen tréfás asztali embereket", akik hallgatóságukat élőszóban rendszeresen szórakoztatták „bolondoskodásaikkal". Jeles tréfáik, facetiáik közül jó néhányat feljegyez, hogy „el ne felejtődjenek oly könnyen". – Érzi Hermányi, ha pontos megfogalmazást nem is tud róla adni, hogy valami meglévő, „emlékezetben élő", széltében elterjedt szóbeli műfajnak is megőrzője, folytatója és rögzítője ezzel az írásával.

Jól lemérhető a hagyományos anekdotázó mód őrzése az olyan történetekben, amikor az anekdota nyelvünknek egyes, különös jelenségeihez kapcsolódik (szólások, kérdés-feleletek, gúnynevek, falucsúfolók stb.). A már régóta közkézen forgó, jellegzetes anekdotatényezők figyelhetők meg akkor is, amidőn életből vett különös figurái egymás után anekdotatípusokként jelentkeznek: a háryjánoskodó, a cigány, a tót, a kuruzsló orvos, a tudálékos mesterember, a gazdagot megtréfáló szegény, a mit sem lövő, de dicsekvő vadász; a különböző emberi gyengeségeket hordozó alakok: az együgyű, az ostoba, a selyp, a kopasz, a bajusz- és szakálltalan, a sánta, a félszemű, a kancsal, a gyakorta borozó stb. Az anekdoták évszázadok alatt kialakult típusait képviselik az asszonycsúfolás esetei: a durcás, akaratos feleségek, a mérges és nyelves asszonyok, a házsártosok és részegeskedők, a férfi eszén túljárók, a vert ember ismert helyzetei stb., amelyeknek előadásában szerzőnk bizonnyal

régi nyomokon indul és halad, jóllehet kora valóságos eseteit adja elő. Hermányit személy szerint is tudatos érdeklődés vonzza korának élőszóban művelt anekdotájához. Maga is jókat mondó, gyakran tréfáló és tréfacsináló emberként volt ismert kortársai előtt. Életművében a „jádzi valóság", a „dib-dáb dolgok" játsszák a főszerepet; munkáinak nagy részét az anekdotázó magatartás jellemzi.

Hermányi anekdotái jellemző tulajdonságának s egyben fő értékének azt tartjuk, hogy a benne még forrongásban, kialakulásban lévő elemek – akár emlékirati, akár hagyományos élőszóbeli anekdotai elemek legyenek – összességükben kiindulási alapját testesítik meg a modern kisepikának, s végső soron a novellisztikus lehetőséget őrzik, és bizonyos mértékig valóra is váltják. Nem valami lezárt, megcsontosodott forma áll előttünk, hanem mintegy nyersanyagként felhalmozva találjuk benne a novella valamennyi tartalmi és formai elemét. A *Nagyenyedi Demokritus*t vizsgálva joggal véljük, hogy vele a magyar novella előzményét és kialakulását érjük tetten. Bori Imre és Diószegi András[28] – ha más-más aspektusból is – egyaránt arra a következtetésre jutottak a mai novella útjait vizsgálva, hogy szépprózánk múltjában meghatározó jelentőséggel bír Hermányi műve: a 19. század azt az anekdotát kapta „örökségül" a régi magyar prózairodalomtól, amit Hermányi műve fémjelez, illetőleg, hogy a „mikszáthi anekdota" leginkább azzal a 18. századi, polgári anekdotával „rokon", amelyet ugyancsak szerzőnk formált meg. Nem kétséges, hogy a *Demokritus* messzemenően tömöríti mindazokat a kezdeményeket, melyek a 19. századi irodalmi anekdota előzményeként számba vehetők, és amelyeket az irodalomtörténeti kutatás mind ez ideig nem derített fel kellően. Más kérdés, hogy a kéziratban maradt *Demokritus* aktív közreműködést nem fejthetett ki prózánk fejlődésében. A századvég a felvilágosodás és klasszicizmus jegyében szakított egy időre az anekdotikus hagyománnyal, s idegen mintára kívánt modern magyar prózát teremteni. Csak a romantika fordult ismét az újrakezdés igyekezetével az anekdota alávetetten élő gyakorla-

[28] *Bori Imre:* A próza szabadságharca. Híd 1962. 693. – *Diószegi András:* Király István: Mikszáth Kálmán. ItK 1961. 225.

tához, majd pedig a kritikai realizmus használta fel ennek kedvező adottságait. Mindennek múltját és előző századbeli irodalmi kezdeményeit szinte egyedül őrizte meg Hermányi életműve.

Közismert megállapítás, hogy a klasszikus novella közeli rokon, néhol édestestvér az anekdotával.[29] Hermányi művét tekintve világosan kiderül, hogy mind tárgyválasztásában, mind formai sajátosságaival, egész felépítésével lényegében a novella útját készíti elő. A novella is valóságos dolgokról, megtörtént, szokatlan esetekről ad hírt. A neve is mutatja újság, újdonság voltát. Az alakulás állapotában különösen szembeötlő az anekdota és novella átfedési lehetősége. (Lásd például a francia irodalomban a „nouvelle", „conte", „lai", „fabliau", „fable", „example", „dit" egymáshoz való viszonyát.[30]) De később is mennyi klasszikus novellának lesz tárgya egy-egy „szimpla" anekdota. Legkézenfekvőbb az olasz novella Boccacciót megelőző anekdota-novelláinak példája. Még magának Boccacciónak novelláiról is igazsággal írhatta Illés Endre, hogy a „Dekameron novelláinak nagyobb része..., sőt elég jelentős része bizony csak anekdota".[31] S ha a magyar novellairodalomról tényszerűen megállapítjuk, hogy sokban a nyugati példát is túlhajtva olyan hagyományt alakított ki, amelynek fő forrása és alkotóeleme az anekdota maradt hosszú időre,[32] akkor itt az ideje, hogy Hermányi művének ebben játszott alapvető, hagyományt kezdő szerepét mihamarabb tisztázzuk.

Nincs most mód a magyar próza anekdotikus vonalának Hermányi művében tömegével megtalálható párhuzamait boncolgatni. Annyit megállapíthatunk, hogy az a feltételezés, miszerint a 19. században burjánzó anekdotizmus gyökerei „valahol a 18. században, a rokokóba ágyazva" találhatók – teljes mértékben igazolódik. Hermányi írása ennek a gyökérzetnek kiaknázatlan

[29] *Nagy Miklós:* Fejezetek a poétikából. Bp. 1961. 113. – Uő: A Jókai-kiadásról. ItK 1956. 234. – *Viktor Sklovszkij:* A szépprózа. Bp. 1963. 122.

[30] *Lakits Pál:* A kaland változásai. Az ófrancia udvari novella történetéhez. Bp. 1967. 8.

[31] *Illés Endre:* Új zsemlye-pör. Népszabadság 1966. jan. 15. 9. – *Viktor Sklovszkij:* i. m. 158.

[32] *István Sőtér:* La nouvelle en Hongrie. Bp. 1966. 236. – *Martinkó András:* A művészi próza. Kritika 1965. 9.

gyűjtőterülete, s szerzőnk adja meg a „kulcsot" a haladó, irodalmi anekdota kiteljesítőinek, Jókainak, Mikszáthnak és másoknak történetileg hiteles értelmezéséhez.[33] Hermányi annak az előremutató anekdotának fejlődési kezdőpontján áll, amely hosszú időn keresztül klasszikus eredményeket tudott produkálni. Az anekdotának és az irodalmi anekdotizmusnak általában való megbélyegzése és lekicsinylése semmiképpen sem állja meg a helyét: az anekdota időtől, körülményektől és az írótól függően egyképpen lehet az elbeszélésnek ereje, de gyengesége is. A jó anekdota, nagy művek bizonysága szerint, a valóságábrázolás kitűnő eszköze lehetett; életközelséget, képpé sűrített teljességet, kerek mesét, szellemességet, kész jellemeket, művészi lehetőségeket stb. tudott közvetíteni irodalmunk nagyjainak.

Témakör és kompozíció

A *Nagyenyedi Demokritus* egyik fő értéke tárgyválasztásában van. A 18. század eleddig ismeretlen világának ezerszínű kaleidoszkópja tárul elénk a műből. Megjelenik a korabeli Erdély minden vidéke, elsősorban Nagyenyed és Udvarhely, majd Brassó, Sepsiszentgyörgy, Kolozsvár, Marosvásárhely, Csíkszereda, Szászváros, Szeben, Dés, Nagybánya, de más városok és községek is éppoly benső közelségbe kerülnek az olvasóval, mint Udvarhelyszék, Erdővidék, Alsó-Fehér és Háromszék apró falvai.

A mű lapjain felvonulnak az erdélyi társadalom különböző osztályai, hű képet nyújtva az akkori magyar társadalom sokágú rétegződéséről. Az arisztokrácia vagy a városi polgárság, iparosság életébe éppúgy betekintést nyerünk, mint az egyszerű, paraszti nép vagy a papi, tanári értelmiség, deákság világába. Erdély nemzetiségeinek és vallásainak jellegzetes képviselői is rendre jelen vannak: magyarok, románok, szászok, katolikusok, reformátusok, zsidók, evangélikusok, unitáriusok, görögkeletiek, s hovatartozásra való tekintet nélkül egyaránt belekerülnek Hermányi sajátos témavilágának bűvkörébe. Nem kíméli még a „felséges" Habs-

[33] *Diószegi András:* Klasszikus novella, mai novella. ItK 1963. 546–547. – *Barta János:* i. m. 301. – *Sőtér István:* Nemzet és haladás. Bp. 1963. 599.

burg királyi ház tagjait sem, hogy „dolgaikat" a maga módján kiteregesse, s a megszálló Habsburg-katonaságot sem hagyja ki e terebélyesedő körképből.[34]

Keresi az érdekeset, a furcsát, a különöset: felkutatja az emberi gyarlóság változatos eseteit, a magánélet sokágú bonyodalmait, félszegségeit; a szenvedélyek, a bor, a szerelem áldozatait, az indulatok megdöbbentő kifakadásait. Mindig felfigyel a bizalmas, kényes természetű, pletykás eseményekre, s hol kedélyes, hol csípős vagy esetleg vaskos történeteket kerekít belőlük.

De nemcsak az irodalomtörténet számára vált ma már nélkülözhetetlenné ez a mű, történeti értéke is igen becses. Forrásértékű kép kerekedik ki belőle a 18. század egyik leghomályosabb periódusáról, s így forráskutatási szempontból mellőzhetetlen. A művelődéstörténet, filozófia- és társadalomtörténet, a néprajztudomány, az egyház-, család- és iskolatörténet egyaránt kincsesbányájának tekintheti, minthogy belőle a kor egész keresztmetszete tűnik elénk.[35]

Hermányi művének nincs előre elgondolt koncepciója. Formálisan 339 darab határozottan elkülönített, egymással nem összefüggő, sorszámokkal ellátott, rövidebb-hosszabb anekdotikus történetből áll. Az így különválasztott egységek is több, egymással alig összefüggő történetre bomlanak, s hozzávetőleges számítás szerint legalább ezer elbeszélő egységből, mozaikszerűen áll össze a mű. Az anekdotikus akkumuláció szabálya munkál itt csupán, s még a keretes műforma sem rendezi magasabb prózaegységbe történeteit. Mégis előrelépést, fejlődést jelent szerzőnk komponálást kerülő megoldása. A kis elbeszélő egységeket (a kitérőket, a szépprózai szigeteket) kiragadja a memoár nagy egészéből, és céltudatosan az objektív kisepikát látszik már az önállósodás útján elindítani.

[34] *György:* Nagyenyedi Demokritus. XII. – *Klaniczay:* Nagyenyedi Demokritus. 418.

[35] Kézikönyv II. 612–617. – *Kosáry Domokos:* Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp. 1954. II. 18. – *Kelemen Lajos:* Hermányi Dienes József. Ellenzék 1925. 12–13. – *Lukinich Imre:* A bethleni gróf Bethlen család története. Bp. 1928. 519. – *NN.:* Nagyenyedi Demokritus. Jelenkor 1943. 12. – *Kovács László:* Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. ItK 1944. 165–166. – *NN.:* Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. It 1944. 122–123.

Még nem tudta létrehozni az újabb, a próza egyetemes fejlődésében ismert, Boccaccióval fémjelzett, szükségszerűen következő láncszemet, az újonnan kidolgozott, fiktív keretet és az ezt kitöltő ciklust. A fejlettebb irodalmi viszonyokból ösztönzést merítő Mikes Kelemen prózája a keret szempontjából többletet mutat, akár főművében a levélformát, akár a *Mulatságos Napok* című írásában a klasszikus keretjátékot nézzük. Hasonlóan Faludi Ferenc *Téli éjszakái*nak keretes megoldása is részben előrelépés Hermányihoz viszonyítva. De nem szabad felednünk, hogy míg mind Mikes, mind Faludi keretes művei nagyobb részben fordítások, addig Hermányi munkája teljes egészében eredeti, tisztán hazai talajból sarjadó alkotás. Mint ilyen pedig messze előbbre mutat keret nélküli történeteivel a kortárs Taxonyi János szabályos szerkezetbe foglalt anekdotáinál vagy Bod Péter *Szent Hilárius* című gyűjteményénél, mert ezekben az írásokban még a prédikációs követelmények vagy szentírási célzatok szabnak rendet az összehordott kisepikai egységeknek, s távolról sincs nyoma a fiktív keretnek.

Amellett, hogy a barokk kor prózájának kompozíciója is laza s erősen külsődleges volt, nem kedvezett Hermányinak egy újszerű művészi kompozíció kialakításában alkotásmódjának az élőszóhoz közel álló jellege sem. Miként a folklór prózai alkotásai is inkább csak elemekből tevődnek össze, s bennük csak a szájról szájra terjedő, kisebb anekdotai egységek átmeneti kapcsolata jön létre anélkül, hogy strukturális változás következne be, ugyanúgy a *Nagyenyedi Demokritus* is csupán anekdotikus történetek gyűjteményét jelentheti.[36] A későbbi híres-hírhedt magyar anekdotikus elbeszélésmód szerkezeti gyengesége is érthetővé válik ebből a nézőpontból.

Mindezek ellenére bizonyos kezdemények mutatkoznak az elrendezés vagy talán helyesebben a témacsoportosítás terén (visszavisszatérő alakok, anekdotafüzérek, egyes társadalmi típusok történetei, helyzetek hasonlósága vagy azonossága, időpont közössége stb.). Az anyag természetes összefüggése valószínűleg felkeltette a szerző érdeklődését, de következetes végigvitelétől idegenkedett, az ilyen irányú tevékenységet bizonyára nem számította műve lényeges kellékei közé. Jól tudta, hogy eljárásának és alkotásmód-

[36] *V. V. Kozsinov:* i. m. 127.

jának újdonsága, „időre számító" értéke e látszólag bárdolatlan szerkezet mögött, magában az eredeti, önálló kisepikai egységben valósul meg.

A hagyományos anekdotai helyzetek felhasználása

A *Nagyenyedi Demokritus* anekdotáinak egy nagy csoportját azok a történetek alkotják, amelyeken még frissen látszik, hogy csupán a véletlenül előállott, érdekes és nevetséges helyzetek váltották ki, általában szokványos igényeket követve. Az eseteknek éppen csak konstatálására, észrevételező lejegyzésére törekszik az író, mert egyszerűségük ellenére is repertoárjába tartozónak véli azokat. Nem a meseszövés és kidolgozás a domináló bennük, hanem csak a különös helyzetekből adódó érdekesség, komikum és nem utolsósorban a csattanó kelti fel lejegyzőjének érdeklődését. De még így is, tömeges egymásutánjuk felidézi a teljesebb valóságábrázolás lehetőségének kezdeti formáit. Erre mutat, hogy egyes szituációk mind gyakoribbakká válnak, kalandos esetek torlódnak egymásra, csalafinta kópéskodás, csipkelődés, becsapások és fondorlatok követik egymást, s a mindenféle „bolondoskodások" kialakítanak bizonyos egységesnek ítélhető prózai látásmódot. Külön egységet jelentenek Hermányi művében ezek az anekdoták azért is, mert a továbbiaktól eltérően bennük a kor, a történelmi és társadalmi helyzet elmosódik, s lényegük a bármikor, bárkivel előfordulható kuriózum marad, hogy csupán a szokott anekdotai helyzetet derültség keltésére aknázza ki.

Helyzet-anekdoták, kuriózumok

Hermányi történeteinek jó része nem a mai olvasó igényei szerint megformált anekdota, legfeljebb anekdotai elemeknek vagy a szépprózа alapegységeinek, építőköveinek nevezhetnénk. A szerző céltudatosan és nagy rátermettséggel irányította gyűjtőmunkáját ugyanazokra a témakörökre, amelyek magasabb szintű, novellisztikus történeteinek is alapjai lesznek.

Az egyetemes szépprózai kezdemények állandó jegyeiként szok-

ták felsorolni azokat az összetevőket, amelyeket a *Nagyenyedi Demokritus*ban egymásra hordva megtalálunk, és a továbbiakban bemutatunk. Akár a facetia, a trufa, a schwank, akár a pikareszk novella és az olasz novella előzményei vagy a francia fabliau (s bizonyos mértékig még Rabelais műve is) fontos, nélkülözhetetlen elemként tartalmazza az adódó tréfás helyzeteket, a véletlen eseteket, pletykás újságolásokat, újdonságokat, furcsa szituációkat, kuriózumokat stb.[37]

Hermányi legkezdetlegesebb anekdota-egységei csupán a helyzetkomikumot kiváltó esetek megörökítése. Emlékeztetnek a népi trufák, plebejus fabliau-k és farce-ok sokszor előadott, népszerűvé vált csattanóira, de mégis eredeti, való életből vett eseteket örökítenek meg.

A helyzetkomikumra épülő történetek kedvelt alakja például az a büszke prédikátor, aki ünnepi öltözetben, „violaszín, rókás tógában" megitalosodva a pocsolyába esik, és a legkülönbözőbb galibák kiváltója lesz; vagy az a feljebbvalója előtt hajbókoló, hízelkedő nemes, akinek sarkantyúi a nagy hajlongásban összeakadnak, s földre esve tárgya lesz a bohóskodásnak (12.); vagy továbbá azok a Leidába frissen érkezett magyar diákok, akik a díszes termekhez nem szoktak, s így az őket fogadó professzor előtt hasra vágódtak a síkos pádimentumon (24.).

Tévedések, ügyetlen cselekedetek, igénytelen, de suta tényked ések, félreértések egyaránt kiváltják szerzőnk érdeklődését. Ha véletlenül rosszul terítik meg az asztalt egy papi összejövetelen, s a „fapap" elé „arany pohár" kerül, s az „arany pap" elé „fakupa"; „ha a sörhöz kést tálalnak fel", máris csúfondáros csattanó következik (148., 287.). Ha a szolgáló félreértés folytán nem a megrendelt „borsót orjával" tálalja fel, hanem egészen mást; ha a helybeli mészáros még a halált is elkerülné „hátramaradó dolgai" miatt, már adva van Hermányi számára az anekdotikus poén (150., 233.). [...]

[37] *J. Bédier:* Les fabliaux. Paris, 1895. 26. – *E. Abry:* Histoire de la littérature française. Paris, 1947. 31. – *V. V. Kozsinov:* i. m. 70. – Littérature française. Szerk. *Raymond Queneau.* Paris 1958. 46. – *György:* A magyar anekdota. 15–16. – *Turóczi-Trostler József:* Realizmus és irodalomtörténet. Az anekdota. Bp. 1946. 5. – *Lakits Pál:* i. m. 49., 143. – *Herceg Gyula:* Olasz novella és spanyol pikareszk regény. Filológiai Közlöny 1956. 223., 415.

Túlmutatnak már az egyszerű helyzetábrázoláson a kalandos eseményeket rögzítő anekdoták. Igaz, még a kalandok között is a szokatlan és a különös eseteket kedveli, de itt már a mindennapi életből kiinduló és attól eltávolodó meseszövés is érezhetőbben jelentkezik. Ugyanakkor a hagyományos prózai elemekbe nagyobb mértékben tudnak már beáramlani az új, korabeli szórakoztató műformák jegyei, így például a kaland legújabb változatai. A 18. század kalandkedvelése, Európa-szerte híres kalandorok emlékezetes esetei különböző csatornákon már éreztetik hatásukat.[38]

Gorkij szerint az „igazi burzsoá irodalom" kezdetét ott kereshetjük, ahol a feudális hódító helyett megjelenik a szélhámos, a kalandor, a tolvaj, a szerencsefia, s e hősök bonyodalmas életeseményeikkel új világot mutatnak meg az olvasóknak.

Hermányi előadásmódja friss lendületet kap a kalandos históriák megfogalmazásakor. Már egy-egy bűneset, tolvajlás vagy rablás tényanyaga elegendő, hogy élvezetes beszámolót adjon róla. De nem minden szokványos tolvaj-eset váltja ki írói érdeklődését, csak azokat használja fel, amelyek valamilyen kuriozitást s egyben anekdotikus fordulatot tartalmaznak. Így jár el például a „jezsuiták tolvajá"-ról szóló történetben. Itt egy felettébb ravasz kocsis mindenféle rafinériával túljár a „fúrt fejű" jezsuiták eszén, és évekig meglopva, orruknál fogva vezeti őket (344–346.). Ilyen annak a falusi papnak az ügye is, akire éjjel rátámadnak a házában az álarcos banditák, hogy az egyház pénzét elrabolják. De az éppen arra járó és az „ablak lyukán" beleskelődő katona leleplezi a banditákat: magát az egyházfit és a két kurátort (406.).

A bűneseteket, gyilkosságokat tárgyaló kalandos történetek kitűnnek izgalmat keltő helyzetbeállításukkal. Néhol már a 19. századi népies betyárhistóriákra, bűnkrónikákra emlékeztetnek, máskor a nép száján terjedő, látott-hallott eseményekről szóló beszámolókat, valós meséket juttatják eszünkbe.

A kalandos históriák hősei között feltűnnek jellegzetes kalando-

[38] *Lakits Pál:* i. m. 26. – *Mészáros Vilma:* A mai francia regény. Bp. 1966. 8. – *Szerb Antal:* A királyné nyaklánca. Bp. 1957. 71.

rok is: az országhatárokon túl kóborló szélhámosok, politikai szélkakasok, kémek és ellenkémek, hadakozások „bajnokai" s mindenféle rendkívüli alakok. Baba Ferencről tipikus kémhistóriát ad elő. „Tudós, elmés ember volt", akadémiákon is járt, de borkereskedő lett, s tokaji borokkal járta az országokat Lengyeltől Angliáig. A nyerészkedés és telhetetlenség sokféle csalásra vitte rá. Európa-szerte hírhedtté vált „szép levelei" és hamisított „illogatott" tokaji bora miatt. Végül mint „mind a két részre kém" halmozta kalandjait, míg csúfos véget nem ért (359–360.).

Egy-egy személy körül már egész kalandsorozat is kialakul. Látszólag valódi, megtörtént életesemények ezek, de célszerűen összegyűjtve s a felnagyítás és az aktualizálás tudatos fogásaival ábrázolva. Hermányi szereti a kalandos, viharos eseményekkel teli életű emberek közelségét, ezeknek kalandjait felkutatja, s nagy élvezettel örökíti meg hányódásaikat, életük viharait. A Spinoza-olvasó ateista Borsai Pálról, Hermányi kedves emberéről valóságos rövidre fogott regényes elbeszélést kapunk. Igaz, hogy viszontagságos élete bő anyagot nyújtott (193–194.).

Más esetekben Hermányi nem a regényes élettörténetek teljes feldolgozását tekinti céljának, hanem egy rövidebb életszakasz kalandjait fogja össze tömör, novellisztikus előadásban, már-már a kalandnovellának egy igen tetszetős változatát valósítva meg (342–343.).

Kópéság, csalafintaság, rászedés

Hermányinak tág tere nyílik a legkülönbözőbb csínytevések, csipkelődések, becsapások és átejtések elbeszélésére. Ezek a témacsoportok megszokott elemei akár a szóbeli, akár az írásos tréfálkozásoknak. Már a trufák kezdetleges darabjai is sokszor kópéságot, csínytevést takartak, de minden egyéb kezdeti fokon lévő elbeszélő műfaj kivette belőle részét (pl. fabliau-k). A pikareszk novella és regény kezdeteit is ide vezethetjük vissza, bár ennek központi hőse már egy magasabb fejlődési fokot mutat.[39] Hermá-

[39] *Herceg Gyula:* i. m. 223., 415. – *Kardos Tibor:* A trufa. Filológiai Közlöny 1955. 113–139. – *Lakits Pál:* i. m. 26.

nyi kópéi, csínytevői nem a szó letisztult értelmében vett „kópék", inkább csak alkalmi tréfacsinálók, vagy amint ő nevezi, „ravasz tekergők" (322.). Nem elsősorban a személyük áll előtérben, hanem maga a cselekmény. Az egyik anekdota hőse, Szigeti György mihaszna, de valamiképpen ötvössé lett fia megérte a pénzét mint híres csínytevő. Egyszer az „emberek ezüstjét kezdé szörnyen elegyíteni", mit hamar észrevettek. Hogy a zaklatásokat elkerülje, sokféle csalafintaságot eszelt ki. Bizonyos eltűnt és keresett ezüstneműket egy szásznál „kerestetett", bár mint védekezésül hangoztatta utóbb, csak kerestetni akarta ott és nem „találtatni" (331–332.).

A póruljárton, az érdeme szerint kárvallotton csattanó anekdotához néhol kritikai észrevételeket is fűz a szerző, illetve kifejezi együttérzését vagy ellenszenvét az élet különböző jelenségeivel szemben. Nagyrészt azonban ezeknek az anekdotáknak is csak a mulattatás a célja, s az erre alkalmas helyzeteket ragadják meg.

Sokszor a korabeli politikai kérdéseket is érintik szatirizálva az ilyenféle csattanók. Így például egész Udvarhely derült azon a póruljárt „vékony suhancár"-on, aki a kollégium elleni politikai vádak kohólása érdekében be-besurrant „leselkedni és hallgatózni" az iskolai termekbe. De mivel leleplezték, semmit sem ért el, s nem maradt más lehetősége, mint bosszúságában pápistává lenni (337.). Gúnyos, bíráló hangot üt meg gyakran a szerző a póruljártat nevetségessé téve, de főleg azokkal szemben, akik többnek akarnak látszani a valóságos állapotuknál. Ilyenek a „lókötő akadémiát" járt ficsúrok (196–197.), továbbá az a sok, nagy tudásával kérkedő alak, aki lelepleződik, mert próbára téve még a miatyánkot sem tudja egyfolytában elmondani (37–39.).

Népies ráfogások, helységcsúfolások

Az élcelődés és gúnyolódás hangja nemcsak személyekbe ütközik Hermányi tollán, de megelevenednek a korban divatos „falucsúfolók", az úgynevezett „rátótiádák" (blasons populaires) is. E világszerte megnyilatkozó népies szórakozási forma Erdélynek Hermányi által jól ismert helységeiben különösen elterjedt volt. Még a legújabb időkig is Torda, Kolozsvár és más városok s falvak

egymással vetélkedve osztották egymásra a tréfás-gúnyos ráfogásokat. Ilyen szokásformákban egyes falvak különösen alulmaradtak, s minden bolondságnak cégtáblájává s mindenféle humoros, szatirikus replikázásoknak ürügyévé váltak.[40]

Hogy a szépprózába mennyire beleékelődik és illeszkedik ez a szatirizáló forma, mutatja novella- és regényirodalmunk néhány vonatkozása. Midőn Kisfaludy Károly – elsőként – anekdotai alapra helyezi egyik-másik novelláját, jellemző módon az egyik legsikerültebbet, a *Mit csinál a gólya* címűt, ilyen népi falucsúfolásból bontja ki. Jókai is rájön, hogy a falucsúfolások egy részében sok felhasználni való téma van; s Mikszáth Kálmán is a falucsúfolások jó néhány anekdotáját aknázta ki.[41]

Hermányi az anekdotákba való beillesztésre méltónak tartja a falucsúfolások legjelentéktelenebb formáját is. Gagy nevű kis falucska szolgáltatja neki a legtöbb anyagot, s még egy szokásforma magyarázatára is alkalmat ád néki: „Gagy kis falu... hajdan igen bohókás emberek lakták...", s sok „csúfosocska dolgaikat" szerte a vidéken annyira ismerték, hogy az a szólás, „Ne bolondoskodjál!", véleménye szerint nyugodtan helyettesíthető lenne e szavakkal: „Ne gagyizz!" Itt történt – állítólag –, hogy noha alig voltak tízen az úrvacsorán, mégis „mindenkor felittak hat-hét ejtel bort" (17–18.).

Az egyéb falvak és városok is megkapják rövidebb-hosszabb kitérőkben a maguk „csúfságát". Az egyik anekdota „jádzi emberre" az előadott eset nyomán nem tiszteli Udvarhelyt „város"-nak, mert az csak „varos" (112.). Sárpatakról kiderül, hogy „csúfságból" „Pinárd"-nak kellene hívni (226.). Kincses Kolozsvár pedig

[40] *Szendrey Zsigmond:* Falucsúfolók. Ethnográfia 1926. 37., 44. – Hermányi Dienes József Emlékirata. Kiad. és bev. *Kelemen Lajos.* Kolozsvár 1925. Előszó passim. – *Fábián István:* Az adoma a magyar irodalomban. Magyarságtudomány 1943. 119–134. – Uő: Vidámság-prózánk stílusának kialakulása. ItK 1939. 362. – *Nagy Károly:* Emberek és anekdoták. Népszabadság 1967. aug. 5. 2.

[41] *Kisfaludy Károly:* Mit csinál a gólya. Összes művei. Bp. 1892–1893. – *Fábián István:* i. m. 362. – *Lengyel Dénes:* Jókai népmeséi és anekdotái. PIM Évkönyve 1964. 112. – *Mikszáth Kálmán:* Az igazi humoristák. Bp. 1915. 4., 9., 12.

inkább szolgál rá a „koldus Kolozsvár" vagy még inkább a „kurvás Kolozsvár" elnevezésre (248.); Fejérvár meg egyenesen a „moslék város" kiegészítő nevet kapná, ha a falucsúfolók túlzásaival eleve nem számolnánk (330.).

Hagyományos anekdotai alakok

Hermányinak az anekdotai egyéniségek iránti érdeklődése minden eddigi értékelőjének és olvasójának feltűnt. A szerepeltetett személyek kiválasztását és bemutatását szerzőnk sajátosan egyedi leleményeként tartjuk számon. Anekdotáinak típusai nem szükségképpen azonosak a társadalmi, politikai és eszmei harcok hőseivel – legfeljebb olyanok is lehetnek –, hanem csak a hagyományos és jellegzetes anekdotai helyzetek ismételten előforduló figurái. Bár Hermányi ezeket is konkrét nevekhez kapcsolja, világosan kiderül, hogy a korban már közismert anekdotai jellegzetességeket és csattanókat magukon hordó típusok célszerűen összegyűjtött helyzeteivel állunk szemben. A különböző vándoranekdotai hősök szükségszerűen jelen vannak, legfeljebb ezekhez keres és bőven talál az élet valóságából kiemelt alakokat. Eszköze a torzító felnagyítás és a szereplők külső vagy belső tulajdonságain alapuló csattanók. A repertoár leginkább a tréfás, tréfacsináló alakok kalandjaiban gazdag, de a különös egyének mindenfajta jól ismert típusa is bőven képviselve van.

Tréfacsinálók, tréfamondók, mulattatók

Hermányi művében a tréfacsinálók és a legkülönbözőbb mulattató típusok fontos szerepet töltenek be. Szerzőnk ugyanis a hazai tréfacsinálás ősi hagyományainak összefoglalójaként, tudatos kutató- és gyűjtőmunkával akarja e szórakoztató forma továbbvitelét és korabeli igényekhez mért megújítását szolgálni. A tréfacsinálókról összegyűjtött gazdag anyag arra vall, hogy Hermányit kiváltképpen foglalkoztatta ez a tárgykör, s felismerte jelentőségét; e nagy múlttal rendelkező, s korában is aktív szerepet játszó szórakoztató rendnek az új körülményekhez szabott folytatója kívánt

lenni. Az általuk művelt műfajt olyan szintre akarta emelni, amelyben a múlt gyakorlata is megőrződik, de az új irodalmi igényeket tartva szem előtt, a kisepika szórakoztató műformáját is ki tudja építeni. Irodalomtörténeti kulcsszerepe e szemszögből abban jelölhető meg, hogy a *Demokritus*sal összegyűjtője, lerögzítője tudott lenni mindazon tréfacsináló és tréfaelőadó kezdeményeknek, amelyek korában még kinyomozhatók voltak. Egyszersmind műve ezzel olyan alapot is ad, amely lehetőséget nyújt a további természetes fejlődéshez való viszonyításra. Az ilyen alapból továbbfejlődő és kialakuló anekdotikus alkotásmódnak, a magyar szépprózа sokat vitatott főirányának megértéséhez nyújt kézenfekvő eligazítást. Feleletet ad az anekdotikus elbeszélésmóddal kapcsolatosan feltett sok súlyos kérdésre, többek között olyanokra, hogy miért tudott az anekdota olyan erős hatást gyakorolni a 19. századi novella- és regényirodalmunkra, népszerűsége miért elsődleges még mind a mai napig is a szélesebb magyar olvasótáborban, s miért nem tudott vele szemben erőre kapni a próza anekdotát mellőző, elemző irányzata. Mindez nyilván az anekdotikus előadásmódnak az ősi kezdeményektől nyomon követhető egyenes vonalú fejlődésével és folyamatos gyakorlatával, valamint az egyéb irányzatok térhódítása idején is mélyen élő, élőszóban vagy kéziratban megőrzött hagyomány rendkívül erős voltával magyarázható. A *Nagyenyedi Demokritus* ennek a hagyománynak mind ez ideig írott formában ismeretlen hatalmas tárháza; a régi és új találkozási pontján keletkezett, átmenetet jelző összegzés, amely mind visszafelé, mind előre alapvető anyagot nyújt népszerű kisepikánk fejlődésének megvilágításához. [...]

Szerzőnk a *Nagyenyedi Demokritus*ban teljes képet ad korának tréfacsinálóiról. Elmélyült kutató módjára gyűjti össze a legkülönbözőbb típusokat, hogy személyüket anekdotáinak hősévé tegye, esetenként egész anekdotafüzért kerekítve köréjük. Egy-egy ilyen alakja közismert, köztiszteletben álló egyéniség is lehetett, de írónkat ilyen esetekben is csak a mulattatás oldaláról érdekli. Pápai Páriz Ferenc professzor személye például azért köti le figyelmét, mert „mint facétus embernek sok jeles tréfái estenek, melyeket most is beszélnek" (41.). Hasonlóan Pápai Imre, „a holtig nőtlenségben élő", különös magatartású tanár is az ő „embere", mert

„minden cselekedetei, dolgai s szavai nevetségre valók valának" (212–220.).

Hermányi önnönmagát is mint „afféle jól őrlött"-et, gyakori tréfacsinálót jeleníti meg nemegyszer a *Nagyenyedi Demokritus* lapjain. Életrajzából ismerjük a tréfa iránti személyes vonzódását. Azt is tudjuk, hogy e művében igyekszik objektív kívülállóként előadni anekdotikus eseteit. Nem mindig sikerül azonban e tárgyilagosságot megőriznie, s több anekdotának személy szerint is fősodrába kerül. Ekkor elhagyja az objektív kívülállóra jellemző hangvételt, akár az „enyedi első papra" mint tréfát értő emberre hivatkozik, akár a legtermészetesebb módon első személyre fordítja a szót, s széles mesélőkedvvel adja elő személyes szerepét a nevettető helyzetekben vagy a saját maga által elkövetett tréfában.

Hermányi nemcsak saját korának tréfacsinálóit használja fel munkájában, de a múlt ismert alakjait is felkutatja, s határozott szándékkal igyekszik tréfáik közül a „még emlékezetben lévőket" a feledéstől megmenteni. Jól látja ugyanis, hogy ez a szóban terjedő műfaj ha az idők változásával meg-megújul is, egyes jelesebb megnyilvánulásai elenyésznek. Érthető tehát célkitűzése: „Én felírok ide néhányat, hogy el ne felejtődjenek olyan könnyen." A közelmúlt valós anyagából kiemeli Vida Györgyöt, hajdani prókátort és hadnagyot, az irodalomtörténetileg máig számontartott tréfacsinálót, Teleki Mihály „asztali emberét", az erdélyi tréfakedvelés korában közismert egyéniséget (184–186.). Bethlen Miklós, Apor Péter és Cserei Mihály egyaránt jól ismerték játékos, „jó elmés, prókátoros, jeles tréfás bolondos" alakját és híressé vált eseteit. Czegei Vas György is feljegyezte róla naplójában, hogy „az urakat gyakran mulattatta..., nyelvével jó szívvel szolgált..., de gyakran a méltóságok előtt sok becsületes embereket nyelvével megsértett".[42] 1758-ban Kolumbán János versekbe foglalta történeteit, és mint egy személyhez fűződő facétiagyűjteményt nyomtatásban is kiadta.[43] E kiadást még e században négy másik követte, minek következtében széltében ismertté vált. Hermányi nem a

[42] *György:* Nagyenyedi Demokritus. I. 170.

[43] Vida György tréfálódásainak Históriája, mellyet hevertében Melankóliai között magyar Versekben foglalt Szö-Demeteri Házában Olasztelki *Kolumban János.* H. n. 1759., Vác, 1793. 63 l.

kiadás alapján ismeri Vida viselt dolgait, tehát élőszóban is éltek ezek a század közepén. Kolumbán elsőként figyelt fel Vida György tréfáira, s tudatosan törekedett azokat irodalmi formában megörökíteni, hogy megőrizze a „magyar játszi kedvnek ezt a furcsa hősét".[44] Kolumbán ezzel irodalmi előzményt teremtett, az első anekdotafüzért alkotta meg, bár verses feldolgozásában elemeire töredezik az szét. A nemesi anekdotizmusnak a néphagyományokkal keveredett formáit örökítette meg Kolumbán. A Vida Györgyről közszájon forgó képességek őrzik a kor patriarkális, eszmeiszom világát. Erősen pórias, parlagi, sokszor durva, drasztikus hangja ma már visszariasztó, irodalmi értékéről nem beszélhetünk. Bizonyos kritikai szemléletet érzékelhetünk ugyan egyes esetekben Vida György részéről (a kurta nemes rászedi tréfából a dölyfös nagyurakat), sőt egyes nézetek szerint egy „népi hős", valamiféle „új Markalf" megformálása is körvonalazódik, de tendenciája nem elég erős, s az is elvész az ormótlan élcek között. Nemcsak a felbosszantott nemeseken nevetünk, hanem a kárvallott Vidán is.[45] Minden gyengesége ellenére e kiadás jelentőségét abban kell látnunk, hogy az élőszóban fontos szerepet játszó 17. századi anekdotázás egy jellegzetes szakaszát megörökítette.

Szerzőnket nyilvánvalóan Kolumbánhoz hasonló okoknál fogva vonzotta Vida György „facétus" alakja s a róla hallott esetek sora. Csakhogy Hermányi prózában, irodalmi igénnyel és tudatossággal fordult e témakörhöz. Nem „folytatta Kolumbán kezdeményezését" a szó szoros értelmében, mint ahogy feltételezték,[46] nem is használhatta Kolumbán munkáját, mert csak az élőszóban elterjedt anyag állt rendelkezésére. A hagyományos Vida „István" nevet alkalmazza, többet tud Vidáról, mint Kolumbán, s formai szövegazonosság sincs a Vida-anekdoták között. Vidában Hermányi a múltnak egyik olyan alakját látta, aki igen közel állt az ő anekdotai figuráihoz: ebben az előzményben kereste választott műformájához az alapokat. Bizonyította, hogy az anekdotikus

[44] *Dömötör Sándor:* Vida György facéciái. Cluj-Kolozsvár, 1932.

[45] *Szalay Károly:* A magyar szatíra száz éve. Bp. 1966. 8. – *Riedl Frigyes:* A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig. (Jegyzet) H. n., é. n. 361.

[46] Kézikönyv II. 613.

tréfa azokban az időkben is virágzott, amikor még nem gondoltak irodalmi rögzítésére. Ugyanakkor a tréfamester Vida György alakja Hermányi számára csupán egyetlen – bár lényeges – elem lehetett műformája kialakításakor. A 339 anekdotikus egység közül csupán egyetlenegy foglalkozik vele, a 141. számú, s ebbe az egy anekdotába, két lap terjedelembe sűríti Vida összes „jeles" tetteit, szemben Kolumbánnal, aki egy egész „munkát" szentelt hősének, s mégis kevesebb „dolgáról" tud.

Hermányi a Vida-féle hagyományban keresi és találja meg az anekdotikus mulattatás hajdani alkalmazási módját. Felderíti, hogy „Teleki Mihálynak két asztali embere volt: Vida István az egyik, Kubinyi a másik". Az utóbbiról semmit sem tud a szakirodalom. Ezek a mulattatók nappal „együtt bolondoskodtak Teleki előtt, éjjel pedig tanácsosai voltak". Teleki szerette a „tréfás bolondságot", de az elmés tréfát is igényelte. Hermányi Teleki személye köré fonva adja elő Vida tréfáit, melyek egy kivételével azonosak a Kolumbán által feldolgozottakkal. Így megtalálható a Teleki templomkerülését gúnyoló eset, a „jámbor, együgyű fejedelemmel" történt csúfolódás és a Teleki becsapását célzó élcelődések Attila kardjával és Lehel kürtjével. A csak Hermányitól ismert tréfa pedig arról szól, hogy Vida ördögnek álcázva magát mint kísértette meg éjszaka Telekit az ágya alól, holmi morális-didaktikus cél érdekében.

Ha összehasonlítást teszünk Hermányi és Kolumbán Vida-témáinak feldolgozásában, mennyiségileg és históriás kidolgozottságában Kolumbán írása előnyösebb képet nyújt. Dömötör Sándor Vida Györgyről értekezvén Kolumbán munkájának erényeit hangsúlyozza Hermányiéval szemben is.[47] De ha a célt és a fejlettebb igényeket nézzük, Hermányi messze magasabb rendű alkotónak bizonyul: az erősen parlagi históriát mint anekdotikus hagyományt tudja beépíteni a kisepika vajúdó, de a jövőt ígérő, új műformájába. Míg Kolumbán mentegetőzni kénytelen a Telekileszármazottak előtt, hogy valódi történeteihez „elég sok hazugság ragadott hozzá", addig Hermányit alig érdekli a Teleki család tekintélye, és hogy „igazából" és valóban úgy történt-e minden, ahogy értesüléseiben találta, sőt a „hazugság"-ot (azaz bizonyos

[47] *Dömötör Sándor:* i. m. 9–13., 23.

céltudatos alakítást) sem veti el, ha az a történetet élvezetesebbé teszi. Mindez azt mutatja, hogy teljesen szabadon, sajátos anekdotaformáló igénnyel, irodalmi szinten kívánja a múlt tréfacsinálójának eseteit munkájában felhasználni.

Szerzőnk érdeklődése és gyűjtő, a hagyományokat tudatosan felhasználó és alakító módszere az előző és a kortárs tréfacsinálóktól eltérően szoros összefüggésben van kisepikai alkotótevékenységével. Fordulópontot jelentett, amikor a sok tekintetben már elavult, provinciális szórakoztató formát, de egyszersmind a kedvelt, hagyományos mulattatás eszköztárát a novellisztikus szépprózа magasabb rendű szférájába emelte.

A 18. század végi irodalmi hatás, a felvilágosodás kulturális, irodalmi programja gyökeresen új irányt tűzött ki célul. Az egészében nagyon is szükséges változás azonban a hagyományokból feléledő és új, modern irányba fejlődő hazai eredetű anekdotikus prózára katasztrofális hatású volt. Ismét visszavetette ezt az irodalom alatti formákba, s csak itt-ott látszik, hogy szívósan fenntartja magát, sőt közkedveltségnek örvend a „magas" irodalom még meglehetősen szűk körű felszíne alatt. Fennmaradása nem utolsósorban a továbbra is előbukkanó tréfacsinálóknak, anekdotatudóknak köszönhető, akik megfelelő környezetben, élőszóban terjesztették ezt a hagyományt. [...]

Jókai lesz az, aki már nyíltan és határozottan, művészetének megtermékenyítése céljából fordult – Hermányi érdeklődéséhez sokban hasonló módon – a múlt és kora népies tréfacsinálóihoz, mulattatóihoz. A magyar néphumorról írott munkájában sorra tárgyalja a néphumor „személyes képviselőit", s adoma-, élc- és anekdotagyűjteményeiben bőven felhasználja repertoárjukat.[48] De regényeiben is vármegyeszerte híres tréfamesterek, „eredeti fickók" szerepelnek. Jókai alaposan „kizsákmányolta" ezt az eredeti, személyhez fűződő hazai anekdotakört.[49]

[48] *Jókai Mór:* A magyar néphumor. Akadémiai Értesítő 1860. 14., 17–18. – Uő: A magyar nép adomái. Pest, 1856. – Uő: A magyar nép élce szép hegedűszóban. Pest, 1872. – Uő: Jocus és Momus. Bp. 1888. – Uő: A nagy tükör anekdoták. Pest, 1858. – *Dömötör Sándor:* Jókai adomagyűjtése. Debreceni Szemle 1932. 194–198.

[49] *Sőtér István:* Jókai Mór. Bp. 1941. 96. – *Tolnai Vilmos:* Jókai forrá-

Mikszáth Kálmán gazdag novella- és regénynyersanyagot kapott a társaságbeli tréfamondóktól, alkalmi anekdotázóktól: „százával hordozták számára a témákat, politikai pletykákat".[50] Megírta „a hozott anekdotákat", átgyúrta, átformálta azokat, de a saját maga által komponált tréfás történetekben is sajátosan hagyományos tréfacsináló mutatkozott be.

Hermányi érdeklődése a tréfacsinálók, tréfamondók és különböző mulattató típusok iránt, továbbá az ezek által őrzött hagyományok felhasználása, valamint saját tréfakedvelő, tréfacsináló mivolta többé-kevésbé egybevág a későbbi, az anekdotikus prózát művészi szinten művelő írók hasonló törekvéseivel. Az az út tehát, amire Hermányi a 18. században elsőként lépett a magyar elbeszélő próza területén, a továbbiakban egyenesen vezetett novella- és regényirodalmunk egyik legkultiváltabb irányzatához. [...]

Nemzetközi vándoranekdoták és -motívumok

Hermányi a *Nagyenyedi Demokritus*ban az eredeti anekdota művelője. Nincsen közvetlen forrása, soha nem említ egyetlen, Európában már századok óta közismert anekdotagyűjteményt, s egyetlen történetének sincs közvetlen európai előzménye, szoros nemzetközi megfelelője. Éppen György Lajos, a világjáró vándoranekdoták beható vizsgálója mutatta ki, hogy Hermányi történetei és szereplői a 17–18. század Erdélyének világából valók, legtöbbször saját élményeit meséli el, s általában nem mutatható ki nála a nemzetközi anekdotaanyag mechanikus átvétele. Mindez azonban nem zárja ki, hogy a nemzetközi anekdoták évszázadok óta nálunk is élő motívumai ne épültek volna be Hermányi eredeti anekdotáiba is, mert a köztudatba jóval előbb beilleszkedtek már, sőt polgárjogot nyertek. Csak éppen e motívumok eredete mosó-

saihoz. Egyetemes Philologiai Közlöny 1919. – *György Lajos:* A magyar nábob és a Józsa Gyuri féle anekdotakör. Erdélyi Múzeum 1940. 215–239. – *Jókai Mór:* És mégis mozog a föld. III. 148. (Olcsó Könyvtár) – *Lengyel Dénes:* i. m. 111–127.

[50] *Mikszáth Kálmánné:* Visszaemlékezései. Bp. 1957. 251.

dott el: átalakultak az elemek az itthoni viszonyok között, és ismert hazai személyekhez kötődtek, korhoz, ízléshez idomultak.[51]

Az anekdota vándorló műfaj; mindig új formában jelentkezhet. A sokszor eredetinek tűnő anekdotáknak is évezredes változatait fedezhetjük fel. Helyi adatok, személyes vonatkozások az eredetiség látszatát kelthetik, de sohasem lehetünk teljesen bizonyosak az egyes motívumok hovatartozását illetően. Az egyetemes összefüggések kutatása roppant nehéz és bonyolult feladat, mert az anekdoták, tréfás történetek, apoftegmák, de még a közmondások és szólásmondások tömegében is évezredek alatt annyira kusza szövevénye alakult ki a különböző népek közötti egymásra hatásnak, hogy az eredetire való rátalálás biztonsága sokszor igen-igen kérdéses marad. Kétségtelen, párhuzamokat még könnyű találni, de sokszor alig hihető, hogy vele a valódi kútfőt is meglelte a kutató.[52]

Hermányi munkájában az említett okok következményeként szükségszerű, hogy az eredeti anekdoták is olykor magukon viselik a nemzetközi anekdotakincs számos jegyét. Főleg a hagyományos anekdotatípusokban tűnnek fel nyilvánvaló módon ilyen részmotívumok. Ha igaznak fogadjuk el György Lajos általános megállapítását, mely szerint a magyar anekdotaanyag nagyobb része idegen eredetű, akkor van helye vizsgálódásainknak a *Nagyenyedi Demokritus*ra vonatkozóan is. De már elöljáróban le kell rögzítenünk, hogy az idegen eredetű vándoranekdoták elmagyarosodása annyira korán és erőteljesen indult meg, hogy a 18. századig mélyreható átalakuláson mentek keresztül. Hermányi már a nagymértékben elmagyarosodott, a hazai viszonyok között átlényegült nemzetközi vándortémákkal találhatta csak szemben magát. Friss érintkezésnek pedig nála nyoma sincs.

Írónk nem a későbbi anekdotagyűjtők eljárását követte, például

[51] *György:* A magyar anekdota. 15–16. – Uő: Nagyenyedi Demokritus. Bevezetés. I–XVI., valamint a jegyzetanyag passim.

[52] *György Lajos:* Az anekdota. A Magyarság Néprajza 3. 148–182. – Uő: Világjáró anekdoták. Bp. 1938. 11. – Uő: Vándoranekdoták. Budapesti Szemle 1935. I. 186. – Uő: Poggio és Arlotto elemek a magyar anekdota-irodalomban. Budapesti Szemle 1929. 56–57., 90. – Uő: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai. Kolozsvár, 1933. 54. – *Katona Lajos:* Gesta Romanorum. Irodalmi tanulmányok I–II. Bp. 1912. II. 28–61.

Kónyi Jánosét és Andrád Sámuelét, akik a modern, kinyomtatott, külföldi anekdotagyűjteményeket dolgozták fel hazai célokra, ily módon mechanikusan és mesterségesen átvéve a nemzetközi témakört. Még Mikes Kelemen eljárása is részben eltér Hermányiétól – a nagyon sok párhuzam ellenére –, mert a *Törökországi Levelek*ben mindenütt felfedezhetjük a nemzetközi anekdotakincs frissen átvett darabjait, a különböző olvasmányokból vett betéteket. Mikes művéből vezetnek egyenes szálak is nemzetközi motívumokhoz, s a forrásvizsgálat kikövetkeztette a levelekbe illesztett anekdoták és példák világirodalmi vándorútját, felderítette a forrásokat. Hermányinál viszont, mivel ilyen közvetlen átvételnek nyoma sincs, nemzetközi konkrét forrásokról sem beszélhetünk.[53]

Ha tehát újabb tényszerű témabővülés nem is következett be szerzőnknél a nemzetközi repertoárból, maradt még annak vizsgálata, hogy a világjáró vándormotívumok milyen mértékű jelenlétével számolhatunk. György Lajos – alapvető vizsgálatokra támaszkodva – állította, hogy „alig van olyan világjáró anekdota, amely a magyar kedélyvilágban gyökeret ne vert volna".[54] Így Hermányi – szándékától függetlenül, anekdotáinak eredetisége ellenére – kapcsolatba került a már felszívódott vándoranekdotai elemekkel. Ismertek azok a közvetítő irodalmi közegek, amelyeken át a középkortól meg-megújuló erővel áramlott be hazánkba a nemzetközi anekdota anyaga. A középkori egyetemes prédikációs irodalom példáitól a reneszánsz facetiákig és schwankokig közkézen forgó anekdotakincs állt rendelkezésre. A *Gesta Romanorum* és egyéb példagyűjtemények, az ókori eredetű apoftegmák, a Poggiótól, Bebeltől vagy Hans Sachstól kiinduló facetia- és schwankirodalom egyaránt éreztette hatását. A 18. század közepén Hermányi már úgy ismerhette meg az innen származó elemeket mint aktualizált, hazai valósághoz kötött, jellegzetesen itthoni terméket. Könnyen lehet, hogy egy-egy novellisztikus irányban fejlődő, eredetinek tűnő témája néhány évtizeddel vagy századdal előbb a facetiák vagy példabeszédek nemzetközi repertoárját gazdagította még.

[53] *Fábián István:* i. m. 132. – *Király György:* A Törökországi levelek forrásához. Egyetemes Philologiai Közlöny 1909. 1–33.

[54] *György Lajos:* Világjáró anekdoták. Bp. 1938. 11. – *Julian Krzyzanowski:* Irodalom és folklór. Helikon 1967. 7–18.

A különböző népek és korok folklórjából folyamatosan kerültek át témák az irodalomba. A novellatörténet vagy népi elbeszélés különösen gazdag az ilyen áttételekben. Van ennek a folyamatnak célratörő, aktív változata is, amikor a nemzetközi témát tudatosan, rafinált irodalmisággal illeszti be az író a már magasabb rendű, eredetinek tűnő alkotásába. Hermányinál e céltudatos törekvésről nem beszélhetünk, bár az általa feldolgozott anyag tartalmazhatott elmagyarosodott vándoranekdotát; de néhány kivételes, perifériku esettől eltekintve, a konkrét nemzetközi anekdotakincset nem igyekszik bevonni, „betörni" alkotásába. Sőt az életből vett valóságos témái, amelyeknek legfeljebb csak tendenciái, csattanói vagy elvont problémái rejtettek nemzetközi elemet, egyenesen megkövetelték, hogy a helyi jelenségekre figyelve, kizárólagosan a hazai hagyományokra támaszkodjék.

Kitűnő tárgyérzéke, realisztikus igénye, novellisztikus irányba fejlődő, egyéni alkotásmódja eredetivé, magyar jellegűvé formálta, és korának ízléséhez csiszolta még az esetleges kirívó vándorelemeket is. Úgy véljük, hogy azon a fokon, amelyet Hermányi műve a kisepika ranglistáján betölt, nem lehet döntő kérdés a teljesen elhomályosult és az író által már tudatosan alig érzékelt viszonylatok boncolása, mert az eredmény mindenképpen bizonytalan lenne. Tény, hogy a nemzetközi témák átalakult formában megtalálhatók nála is, miként más, a novella irányában fejlődő alkotóknál, de Hermányi esetében hasonló álláspontra kell jutnunk, mint amit Viktor Sklovszkij a szépprózáról írott művében Boccaccióval kapcsolatosan fejtett ki: „Boccaccio novelláiban, témáinak hagyományos voltában nem érdemes vándorló témákat és a kölcsönzés elméletének igazolóját keresni".[55] Így érthető, hogy György Lajosnak, a vándormotívumok tudós kutatójának sem járt megfelelő eredménnyel az az igyekezete, hogy Hermányi témáival a nemzetközi anekdotakincs elemeit azonosítsa.

Az előadottakkal nem kívánjuk eltakarni azokat a szórványosan előforduló eseteket, amelyekben a nemzetközi anekdotakincs nyilvánvaló, konkrét jelenlétét tapasztalhatjuk a *Nagyenyedi Demokritus*ban. Meglepően kisszámú, maximálisan tíz-tizenöt véletlen, elszigetelt esetre tudunk csak hivatkozni. György Lajos, aki

[55] *V. Sklovszkij:* i. m. 160.

e szempontból igazán példás munkát végzett az egyes anekdoták jegyzetelésekor, szintén hasonló számban hivatkozhat csak a vándortémák egyértelmű előfordulására. Miből adódnak ezek a felderíthető párhuzamok? Egyrészt némely vándormotívum igen erős, átütően határozott, átalakulást kevéssé tűrő jellegéből, másrészt a szerző újkeletű értesüléseinek frissességéből. Hermányi ugyanis, mint anekdotikus helyzeteket kereső és gyűjtő író, hol itt, hol ott hallott valami jó, humoros históriát, régi, csattanós esetet; nemegyszer külföldön megesett mókás történetre hívták fel a figyelmét, s ő nem mulasztotta el megírni ezeket. Inkább ismerőseinek előadásából, külföldet járt barátainak elbeszéléséből kerültek hozzá e témák, s kevésbé olvasmányok útján. Szorgalmas kijegyzetelője egyébként az olvasott művek anekdotikus helyzeteinek, mint például a magyar emlékíróknak vagy a *Talmud* históriáinak, de ezeket az ötleteket nem vagy csak elvétve illeszti a *Demokritus*ba, mivel külön munkát kerekít azokból, illetőleg prédikációiban illusztrációként használja fel.[56]

A *Nagyenyedi Demokritus* legismertebb s egyben legjellemzőbb vándortémáját a „szakáll- és bajusztalan ember" és a „varázsló cigánné" történetében találhatjuk meg (335.). Arany János lényegében ugyanezt a vándoranekdotát dolgozta fel *A bajusz* című versében. Az anekdota kétségtelenül vándortéma, előfordul a horvát Naszreddinben is, itthoni változataiból is többet ismerünk. Hermányi anekdotája a legrégibb változat. Nálunk a cigányság terjeszthette el, mert nyilván több ízben éltek efféle ravaszsággal, s alkalmat adtak megegyező helyi anekdoták keletkezésére. Arany János feldolgozásához is kimutatott a kutatás egy konkrét, „megtörtént" szalontai esetet. Hermányi is helyi adatokkal konkretizálja a történetet; hogy például Désen történt az esemény. A téma egészének ismétlődően azonos voltán azonban mit sem tud változtatni ezzel.[57]

[56] *György:* Nagyenyedi Demokritus. A kiadás jegyzetanyaga, passim.

[57] *Dézsi Lajos:* Arany „Bajusz" c. költeményének forrásához. ItK 1901. 253. (Közli Hermányi anekdotáját is.) – *György:* A magyar anekdota. 94. – Uő: Világjáró anekdoták. Bp. 1938. 168. – *Pollák Miksa:* Arany János Bajuszához. Egyetemes Philologiai Közlöny 1896. 837. – *Szendrey Zsigmond:* Bajusz. It 1915. 150.

Szintén vándortémára, az úgynevezett nőcsere-motívumra épül az a történet, mely Csehi János udvarhelyszéki papról szól. A pap igen utánavetette magát egy „jó forma, de tiszta életű" asszonynak, s egy pár veres csizmát ígért neki egy szerelmes éjszakáért. De a ravasz asszony összetanakodott Csehinével, s a szerelmi légyotton – a sötét aszalóban – saját felesége nyerte el a „szép piros csizmát" (9–10.). Nem vitás, hogy a nőcsere helyzetkomikumának közismert motívuma munkál e történetben. De novellisztikus kidolgozottságában, a részletek eltérő voltában s a realisztikus ábrázolásmód alkalmazásában túl is mutat jóval a vándortéma puszta felhasználásán. Tipikusan olyan megoldás ez már, amikor az eredetivé és magasabb szintű epikává válás jelei nyilvánvalóan megmutatkoznak.[58] [...]

A *Nagyenyedi Demokritus* anekdotái közül csupán néhányban ismerhetők fel és mutathatók ki a nemzetközi vándoranekdoták egyes motívumai. További esetekben, főleg a hagyományos anekdotatípusokban bizonyos kapcsolatok érezhetők, de ott a már erősen megmagyarosodott körülmények miatt alig azonosíthatók a vándorelemekkel. Túlnyomó arányban azonban a hazai valóság témavilágával találjuk szemben magunkat, s ez Hermányi tolla, tapasztalata és alkotómódszere nyomán született. Így a gyűjteményben a hazai, eredeti anekdoták döntő többségű jelenlétét konstatálhatjuk.

Reális világ, valós személyek

Hermányi anekdotai alapállása nem az élet valóságának eltorzításához, meghamisításához vezet – mint ezt az anekdotikus ábrázolásmóddal kapcsolatban gyakran felróják –, hanem éppen ellenkezőleg, a valódi világ tényszerűen is pontos bemutatását eredményezi. A *Nagyenyedi Demokritus* egyik első kiadó-méltatója, de úgy is mondhatnánk, kitűnő revizora, precízen körültekintő vizsgálatokkal megállapította, hogy Hermányi „minden adata hű", és hogy a legtávolabb áll tőle bármiféle anekdotikus engedményt

[58] *György:* A magyar anekdota. 220.

tenni a való helyzetek megmásítása érdekében.[59] Más kérdés, hogy a reális ábrázolást milyen mértékben tudja szerzőnk megközelíteni.

A megelevenített egykorú események és személyek nem kitalált vagy alkalmazott anekdotai helyzetek és figurák, hanem históriai, társadalmi s művelődéstörténeti foglalatukban is valódiak, hitelesek. Bizonyítja a *Demokritus*, hogy az anekdotikus ábrázolásmód is alkalmas lehet a való világ megmutatására; s igen sokat, esetleg még többet tud közölni arról a korról, amelyben született, mint az irodalmi ábrázolás más irányzatai. Igaz, hogy nem a nagy áttekintések és elemzések útján éri el mindezt, nem is a nagy emberek, államférfiak és hadvezérek kiemelkedő cselekedeteinek ábrázolása révén, hanem a hétköznapok apró eseményeinek, sokszor fonák helyzeteinek láttatásával. De ilyen módon is tükröt tart a teljes történelmi valóság elé, és ha miniatürizálva is, röpke pillanatfelvételek összeillesztésével is korrajzot és históriát ad. Többlete ugyanakkor e világlátásnak az, hogy a 18. század eddig árnyékban maradt oldalát világítja meg ritkán tapasztalt intenzitással. Híven őrzi a társadalom különböző rétegeinek kivetített világképét, gondolkodásmódját és érzéseit, s hitelesen eleveníti meg korának légkörét. Az „ismeretlen" 18. század Erdélyének teljes panorámája s benne Nagyenyed városának példátlanul sokrétű körképe olyan eredménye a Hermányi-választotta és kimunkált ábrázolásmódnak, amely méltán helyezi őt százada alkotóinak élvonalába.

A *Nagyenyedi Demokritus*ban történetről történetre mélyül el az ábrázolt világ ismerete, s az egymást követő epizódokon keresztül, melyek mindegyikének megvan a maga külön érdekessége, eljutunk a való világ átfogó szemléletű látványához. Ebben a teljességet adó, összesített képben a valós történelmi s társadalmi erők mozgása figyelhető meg, és mindenütt az ember, az élő, cselekvő, megnevezett személy foglalja el a fő helyet. Nem az eposzi hős szerepében jelenik meg, hanem a modern polgári próza igényének megfelelően, az eposzihoz viszonyítva Boileau szava szerint „sekélyesen", a maga közvetlenségében, életszerűen ábrázolva.

Hermányi alakjairól a legtöbb esetben könnyen kimutatható, hogy a 17–18. század világában fontos vagy kevésbé fontos szere-

[59] *György:* Nagyenyedi Demokritus. I. 175.

pet betöltő, valóban létező személyek voltak. Hősei leginkább erdélyiek, akiket nevükön nevez, s csak ritkán, kénytelenségből hagy egyeseket névtelenül, de kitalált neveket soha nem alkalmaz. Minden intimitásukkal s magánéletük bonyodalmaival jelennek meg a fejedelmi család tagjai, a Toroczkai, Kemény, Bethlen és Teleki família szerteágazó hajtásai; a Kornisok, Bánffiak, Jósikák, Hallerek és Mikesek. Leggyakoribb hősei részben az arisztokrácia, részben a református egyházi értelmiség köréből kerülnek ki: az író pályatársai egyszerű papoktól a püspökig, neves teológusokig, hogy rajtuk keresztül a kor egyházi és szellemi irányzataiba lássunk. A század iskoláinak, főiskoláinak tanárai és deákjai, tudós és tudatlan professzorok, csélcsap vagy peregrináló tanulók egyaránt gazdag életanyaggal szerepelnek. Ezeket ismerte legjobban a szerző, a róluk szóló történetek a legelevenebbek. Mellettük még azért bőven jut hely és ábrázolóerő a kortársak szinte minden típusa számára, s így a civisek, kereskedők és iparosok, kovácsok, órások, csizmadiák, udvarbírák, írók és tudósok, orvosok és borbélyok, jobbágyok és városi hadnagyok éppúgy helyet kapnak ezekben az írásokban, mint a tolvajok, koldusok és a társadalom egyéb periférikus alakjai. Igen fontosnak tartjuk, hogy mind e felsorolt élő szereplők nem közvetlen környezetükből kiszakítva tevékenykednek, hanem velük együtt megjelennek a családtagok, az irodalomból alig ismert nőalakok: a feleségek és szeretők, s a 18. századi polgári világ összes magánéletbeli bonyodalmát varázsolják elénk magas szintű szépprózai előadásban.

A *Nagyenyedi Demokritus*ban szereplő személyek igen nagy száma és sokrétűsége mutatja, hogy a Hermányi művelte kisepika témavilága mérhetetlenül kitágult az őt megelőző gyakorlathoz képest. Azok közé az új típusú művek közé tartozik, amelyeknek hőse már nem valami tartós és megingathatatlan társadalmi helyzetet foglal el, s nem a születés által meghatározott sors kifejleteit példázza, hanem a sorsát maga alakító ember életútját kísérő bonyodalmakat járja végig. A kivételesség jegyeit felváltja a sorsukból fakadó érdekesség.[60]

Hermányi egyik fő erénye alakjainak bemutatásában és jellem-

[60] Isztorija russzkovo romana. Szerk. *Fridlender*. Moszkva, 1962. II. 22–23.

zésében van. Hacsak néhány vonásra tömörített jellemrajzot ad is, az az előadott eseményt teljes biztonsággal határozza meg. Műformája igen alkalmas arra, hogy az ábrázolt egyének valóságos életszerűsége átsugározzék rajta, s e tekintetben megelőzheti a történeti feldolgozást. Törekvése az élet reális ábrázolása irányában munkál, ha e megközelítés még az anekdotaiban gyökerezik is.

Részben az anekdotai hagyomány, részben az újszerű szépprózai alkotásmód határozza meg az író reális világának és valódi életből vett hőseinek bemutatását. A tendencia nála az egyszerűtől a bonyolultabb felé tart: a pusztán anekdotikus helyzetek és alakok fokozatosan háttérbe kerülnek, hogy átadják helyüket a modern szépprózа anekdotikus megoldásokat még megőrző, de továbbfejlesztett formájának.

Diákélet, professzorok, tudósok

Hermányi életének egyik gazdag és maradandó élményanyagot nyújtó időszaka a viszonylag hosszúra nyúlt deákoskodás az udvarhelyi és nagyenyedi kollégiumban. Érthető, hogy *Emlékirata* is ontja az idevonatkozó anekdotikus történeteket. Nagyenyedi papsága is állandó kapcsolatot jelentett élete végéig a kollégium diákságával és professzori karával. Az ifjúságot különösen kedvelte, gyakran emlékezik tudományt szerető ifjakról, akiket bevont sajátosan egyéni tudományművelésébe. A diákélet mint állandóan jelenlévő téma a *Demokritus*ban, ilyen háttérből érthető meg. „Nincs az az iskolatörténet, ahonnan jobban lehetne tájékozódni a XVIII. század első felének erdélyi diákéletéről és professzorairól, mint a Nagyenyedi Demokritusból" – írja joggal György Lajos.[61]

Az iskola és a kollégium diákélete régtől fogva és még sokáig fontos bölcsője az anyanyelvi kultúrának és az irodalmiság speciális területeinek. Az iskolák kialakuló hagyománykincsében egyesülni tudott a népi szóbeliség és a tudatos írott műveltség. A kollégiumokba került, népből jött fiatalság sajátos, átmeneti diákkultúrát alakított ki. A diákok e belső tevékenységének fennmaradt

[61] *György:* Nagyenyedi Demokritus. XI.

tárháza a kéziratos diákirodalom, amelynek forrásvidéke a különböző nagy hagyományú főiskolákban és kollégiumokban jelölhető meg. E diákirodalom anyaga – miként egyik gyűjteményéről Bán Imre kitűnő elemzést adott[62] – igen heterogén: vers és próza egyaránt található benne, s szinte minden műfaj képviselve van, de abban valamennyi egységes képet mutat, hogy centrális mondanivalójuk lényege valamiképpen a tréfálkozás, gúnyolódás és szatirizálás tájain kristályosodott ki. Komikus versezetek mellett az egyik legelőkelőbb helyet a tréfásan vidám, néhol csipkelődő anekdoták nyerik el, melyek az iskolai élet nevetségesen fonák helyzeteit örökítik meg többé-kevésbé kollektív módon, s így a „mű" – szóban vagy írásban – némi csiszolódáson ment keresztül.

A *Nagyenyedi Demokritus* diákéletet megelevenítő történetei mind tartalmi, mind formai vonatkozásban ehhez a közkeletű diákanekdotizáláshoz vezethetők vissza. A szerző tanúja, sőt tevékeny résztvevője volt ezeknek a kollégiumi tréfálkozásoknak, s gazdag élményanyagot szerzett. Diákokról, kollégiumi életről szóló anekdotái fő vonásokban, legfőbb tulajdonságaikban hasonlóak a diákirodalom tréfás elbeszéléseihez. Legszembetűnőbb azonosság az előadott történetek hangnemében van. Látszik Hermányi történetein is az élőszó csiszoltsága. Könnyen kiderül, hogy nem először előadott eseteket jegyez fel. Van még rokonsága a hagyományos anekdotatípusokkal is (például nyelvi bravúrok, szójátékok). További megegyező sajátosság a népies-deákos szabadszájúság, amelyben a természetes és szándékolatlan népiesség keveredik az iskolázott formával.

Van, amiben különböznek azonban a Hermányi-féle történetek a szokványos diákanekdotáktól. Erőteljesen szubjektív jellegűek, s többnek középpontjában saját személye áll.[...]

Egy-egy neves professzor alakja köré teljes anekdotasort állít össze, amelybe minden róla hallott vagy tapasztalt eset belefér. Marad ugyan valami abból a kollektív tréfálkozásból is, ami a hallgatóknak a professzorok különcségeiről kialakult véleményét

[62] *Bán Imre–Julow Viktor:* Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964. 11–29. skk. – A magunk részéről kéziratban tanulmányoztuk a nagyenyedi, kolozsvári, udvarhelyi és más iskolák hozzáférhető anyagát, s következtetéseinket ennek alapján is vontuk le.

summázza; de egyénivé válik Hermányi látásmódja, amikor a közismert professzorban az embert keresi, hibáit és gyengeségeit, magánéletbeli botlásait, családi életét; egyszóval intimitásait. Tud ezek mellett a tanárok kitűnő tulajdonságairól, nevezetes tetteiről, közügyekben, iskolaügyben betöltött jelentős szerepeiről is, de mindezekre csak a magánéletbeli bonyodalmak ábrázolásán keresztül vet fényt.

Két nagyenyedi professzor személye áll a számos tanárról rajzolt jobbnál jobb portrék élén. Pápai Páriz Ferenc az egyik, akiről még a hagyomány szerint jegyzi fel megesett „dolgait", a másik Szigeti István, a püspök-professzor, akivel Hermányi közeli, bizalmas kapcsolatban volt, s „belső" ügyeiről sokat tudott.

A Pápai Párizról előadott történetek jól mutatják az írónak azt az igyekezetét, hogy mindazt, amit csak tud a hajdani nagyhírű orvostanárról, megörökítse.[63] Olyan értelemben is lelkesen fordul személyéhez Hermányi, hogy benne „igen facétus embert" talált, akinek igen sok „jeles tréfái estenek". Nos, ezeket nem mulasztja el Hermányi feljegyezni. Megírja róla azt is, hogy kiváló tudományos könyvet írt, de hogyan: Egy alkalommal Pápait „ittasan, kétfelől fogva viszik haza", miközben hangos szóval tette közzé: „Könyvet írok! Könyvet írok!" „S írt is" – teszi hozzá elismerően szerzőnk (181.). Elsősorban az apró intimitások érdeklik, az „apróléko k": három feleségével megesett ügyes-bajos dolgait részletezi, különösen a harmadikat, a „selyp Nyíró Judit"-ot örökíti meg tréfás helyzetekben. Kiemelkedik az az anekdotakör, mit szép elrendezésben a professzor felesége és deák-szolgája közötti helyzetekről, tréfás bonyodalmakról ír meg. Ebben a szituációban a deák-szolga, „egy Zágoni nevű irtóztató erős legény" a tréfacsináló és csipkelődő-bonyolító szerepét tölti be. Megbosszantja, nevetségessé teszi a feleséget, mivel az nem látta el kellően élelemmel munkájáért: „sokat emel, dolgozik, barmoskodik vala a profeszszornak, de Pápainé rossz étellel s nyomorú kenyérrel tartja vala őtet, mint a cselédjét". Pápainé Zágoni tréfája után „sírva selypen" kénytelen elbeszélni, hogy „mit czejekedett volna az átkozott jegény Zágoni". De a bölcs és türelmes Pápai Páriz rendbe hozta végül is az ügyeket (41–44.).

[63] *Dézsi Lajos:* Pápai Páriz anekdoták. ItK 1901. 251–253.

A „nagy Pápai Páriz" mellett a „kicsiről", Páriz Pápai Imréről, az apjára való tekintettel professzorrá lett, gyenge képességű emberről már saját tapasztalatából érdekes képet fest az egymás mellé helyezett epizódok alapján. Tetszett neki a személyében rejlő különös témagazdagság. „Ennek az embernek minden cselekedetei, dolgai s szavai nevetségre valók valának, ... egész professzori aetasa egy nagy tréfa" – írja, s szinte pontokba szedve sorolja bolondosan tréfás eseteit, furcsaságait. Mint beteges, együgyű, nőtlen ember, nem tudott mire menni az asszonyok megértésében, pedig „tele volt a feje velük", és bevallotta, hogy a „szép asszonynak fekete szemöldökiben, piros orcájában és szépen fűzött mellében van a kedve és esze, ott neki szíve s lelke". Egyébként e történet kapcsán rámutathatunk, hogy mennyire belelát Hermányi a korszak rejtett praktikáiba, hogy például a főúri érdekek határozzák meg egy-egy professzor megválasztását. Pápai Imrét professzorrá tették, holott mindenki tisztában volt alkalmatlanságával. „Voksolásnál" így nyilatkoztak némelyek (Hermányi nézetével azonosan): „Ha valakinek professzor atyja sokat használt ennek a kollégiumnak, akkor jutalmaztassa meg, de ha a fia bolond, professzorrá nem lehet." De mégis az lett, mert a „Pápai família úri famíliákba ágazott be, sógorosodott és atyafiasodott", s így főleg a Telekiek praktikájából elérte ezt a grádust. Hermányi vigaszára és a „kollégium szerencséjére" nem sokáig „tartotta isten" életben és e rangban (212–220.).

Ilyen „praktikákra" épült oktatásirányításban a kor némely professzoráról nem sok jót tud elmondani „tréfából" sem, s inkább leleplező, mintsem kedélyes, anekdotázó hangot alkalmaz az író. Csepreghi Ferenc kolozsvári professzorról tudni véli, hogy „nagy puha tunyasággal professzorkodék... s sok tudatlan ökröket nevele". „Tunyaságának" okát „részeges feleségé"-nek s „borozó versifikáló" leányának viselt dolgaira vezeti vissza (302–303.). Egy időben nem volt professzor teológiából Enyeden. A bekövetkezett állapotokat jól jellemzik sorai: „Theológiai praesesek kínozzák vala a theológiát, mint a kurvás Dési Zsigmond, kihez hálni sarkantyús csizmában s férfi köntösbe jár vala bé a kollégiumba Andormányiné" (226.).

Egészen regényes történetet kerekít Vásárhelyi Tőke István enyedi filozófiaprofesszornak és „cifra" feleségének élete történeté-

ről. „Igen ritka szépségű" volt a feleség, Borosnyai professzor leánya, ki előbb máshoz kívánt volna feleségül menni, de annyit emlegették neki, hogy „az enyedi professzornéság úriasszonyság", hogy végre is hozzáment Vásárhelyihez, noha „szívesen nem szerette". Hamarosan már nem főzött neki, sőt „nem hált vala vele egy házban s egy ágyban, talán azért, hogy egészséges, vidám és jó borocskát szerető férjét mással bűnbe ejtené, hogy elválhatnék tőle". De Vásárhelyi, az „ártatlan tudós ember" tűrte a női szeszélyt, evett, amit talált, s az ebéd és vacsora hibáit borral pótolta, „így tanulva a filozófiát". Kis idő múlva „külön erszényt" tartottak már, s a feleség („kedvesen mosolygó, nekitölt, kövér és szép ábrázatú asszonyság") egy örökölt „szép paradicsomocskában" lakott külön, hol „módos testét igen költséges öltözettel kezdé pompásan csinosítgatni". Nem csoda, ha sikere volt, s mindenáron válni akart volna. De csak a halál vetett véget „házi békétlenségük"-nek (92–97.). E történet már mutatja Hermányi különös érdeklődését a magánélet szerelmi problémái iránt, s egyben az ilyenféle bonyodalmakat ábrázoló tudását is dicséri.

Sokban hasonló írói erényeket csillogtat Köleséri Sámuelről, a tudós szebeni orvosdoktorról szóló történet. Nagyra tartja e „messze kiterjedt hírű medikust", de ez esetben is inkább csak a magánélete, főleg „változatos házasélete" köti le a figyelmét. Az anekdotikus helyzeteket is feljegyzi róla, már a kezdetén, az életindulást is így örökíti meg. A fiatal teológus Köleséri belesült a prédikációjába. Ekkor mondta neki taníttató patrónusa: „Papságod után meg nem élsz! Nem tanulnál-e medicinát?" És tanult, majd Erdély leghíresebb orvosa lett. De Hermányi a még híresebb-hírhedtebb asszonyi ügyeit firtatja inkább: a gazdag „Szásznét" vette feleségül 21 000 forintjáért. „A pénzt kezéhez vévén háborúba kezde élni az asszonnyal", a válást azonban nem kereste, mert a pénzére szüksége volt. Köleséri ezután „addig orvosolta Lázár Györgyöt, s az asszonyát is éltetvén elöl amaz ördögnek klistérjával, míg Lázár György elkulcsola, ő pedig az asszonyt nagy vakmerően feleségül vevé, s lakik is vele szíván a jószágait...". A harmadik feleségre, midőn még az első is megvolt, már 60 esztendős korában tett szert. Igaz, „természeterősítő holmikat" szedett, mikor elnyerte Toroczkai Beta „pénzes kisasszony" szerelmét. Most összecsaptak feje felett a hullámok, poligámiával vádolták, s a

közben katolizált első felesége is pert nyert vele szemben. Sok pénzre lett volna szüksége, s ekkor kétségbeesetten „mérget ivék be" (256–260.).

Egészen más természetű Hermányi problémalátása és előadásmódja a Tótfalusi Kis Miklósnak emléket állító történetben. Mint „csudát" tekinti, hogy a „bölcs Belgiumban" e magyar nemzetbéli férfiú mily sokra tudta vinni tudományával, s a „legtudósabb akadémikusnak" tartja, hogy annál jobban elítélje a „tudatlan Erdélyt, mely csúfot űzött e megbecsülhetetlen gondolkodó emberen". Jól ismeri tragédiáját, és őszinte együttérzéssel szól róla: „Alighogy meg nem siratom ezt a szegény embert" – írja, s haraggal fordul szembe Tótfalusi „felfuvalkodott" ellenfeleivel, akik tragédiáját okozták. Részletezi itt is az apró, pletykás ügyeket, mint például Tótfalusi felesége és az ellenfelek asszonyainak acsarkodásait amiatt, hogy pl. egyik „köntösös", a másik meg „tászlis" öltözetet vett. Hermányi, ha kedveli is e magánéletbeli bonyodalmak festését, nem adja fel soha emiatt társadalmi és világnézeti felfogását, s ezúttal is hősének objektív értékelését adja. Tótfalusi „Mentségét" jól ismerte, olvasása közben igen elérzékenyült, s hangoztatja, hogy a még található exemplár alapján „méltó volna újabban kinyomtatni". Ez az első igény emlékirat kinyomtatására, s egyben jelentős ideológiai állásfoglalás Hermányi részéről, hogy a feudális egyház által elítélt, kárhoztatott és visszavonatott nézetek mellett ily határozottan kiáll, s hogy ismét nyomtatásban kívánná látni azt a könyvet, melynek fellelhető példányait csak nemrégiben semmisítették meg a feudális elmaradottság kemény vádjai miatt (264–265.).

Szigeti Istvánnak, a püspök-professzornak, Hermányi kedves emberének személye fordul elő leggyakrabban mind a *Demokritus*-ban, mind egyéb munkáiban, elsősorban a *Püspökök*ről szóló írásában. Nem véletlen, hogy róla azonos témák itt és ott is megtalálhatók. Minden bizalmas ügyét ismeri professzorának, és mindenre kiterjedő gyűjteményt ad emlékezetes tréfás eseteiről. Tiszteli benne a nagy embert, mert mint írja, „igen szomorú s nehéz dolgok is esnének rajta". Kifejezi ellenszenvét az „urak frakciójá"-val szemben, mert sokszor összefogtak Szigeti ellen. E rosszindulatú frakcióban különösen a Telekieket kárhoztatja, mint akik abban „igen munkások" voltak. Részletezi továbbá azt a „szomorú

árestomot", amibe ártatlanul vetette a Habsburg-hatalom, mivel az enyedi kollégium pincéjében állítólag „tizenkétezer puskacsőt találtanak", nyilván a Habsburg-ellenes Rákóczi József-féle mozgolódással hozva kapcsolatba. Igazából még „penna-csőt" sem találhattak volna annyit (222–223.).

Igyekszik azonban elkerülni Hermányi a „szomorú", „nehéz" és „nagy" eseményeket Szigetivel kapcsolatosan is, s gyorsan ráter az apró, mindennapos esetekre. Szigeti diákkorától egész haláláig minden ilyen epizódot megír: hogyan veszti el véletlenül kanálisba pottyantván a peregrinálásra gyűjtött aranyakat; miért kellett titkolnia magyar voltát a „tudós, de parasztos" hollandi professzor előtt, aki azonban felismerte magyarságát; professzor korában mint gyűlt meg a baja az ifjúsággal a tréfacsináló Nánási deák miatt; hogyan csapták be, hozták kellemetlen helyzetbe a diákok e jámbor professzort; milyen naiv elszólásai voltak; mennyire elhitt minden csalafinta dolgot stb. (57–58., 173–174., 221–226., 366., 369–370.).

Mindezeken túl Szigeti esetében is a magánélet problémái izgatják leginkább. Megismerjük az első, a második és a „csudára" vett harmadik feleségét. Jól felépített az a polgárias szerelmi háromszög-epizód, amelyben noha a feleség a ludas, mégis a jámbor professzor férj kapta a „vén parázna" nevet: az egyik szolgálóleánya ugyanis „megférgesedett" egy Léczfalvi nevű, Magyarországra menekült ifjútól. Nem tudván a vezetéknevét, a leány csak egy „István" nevű férfiben jelölte meg azt a személyt, akitől „megesett". Nosza, több se kellett, s egyesek máris Szigeti „Istvánt" kiálták ki a gyerek apjának, s „vén paráznának". Az igazi fiával is volt elég baja Szigetinek. (Bár egyesek ezt a fiút „Bethlen István fattyú fiának" tartották, Hermányi óvatosan nyilatkozik: „ki tudja az ilyen titkát a természetnek és a gonoszságnak".) Ez a fia még deákkorában „megtébolyodék", de azért ennek előtte a szolgálóleányokkal gyakran vígan volt, „kettő is megférgesedett" tőle, s egynek a hasán éppen a püspök-professzor apa kapta rajta (221–226.).

A diák-irodalomnak ahhoz a típusához kapcsolódnak bizonyos szálakon Hermányi professzor-portréi, amilyenekről a későbbiekben is van tudomásunk. Ilyen lesz például a „Hatvani professzor életéből fennmaradt töredék B.F.J. által" című összeállítás, mely

a sok bonyodalmat megért, „ördöngösséggel" híresített debreceni tanárról szól. Ez az írás „Hatvani István biográfiáját" adja, de tréfás célból, a hallomásból róla összegyűjtött mendemondákat, pletykás eseteket adja deák-olvasói kezébe. Érdekes, hogy az elöljáró beszéd milyen „hiteles" hírforrásokat nevez meg: „Nekem Örzse néném beszélte, neki pedig Kati, a pap szolgálója mondta, aki ismét hiteles emberektől hallotta."[64]

Papok és egyházak

A korábbi nézetek szerint a *Nagyenyedi Demokritus* tartalmilag „elsősorban" a 18. századi egyházak s különösképpen a református egyház hitbeli és szellemi életének megörökítőjeként kapott elismerést, és Hermányit mint papi szerzőt főleg a vallási élet krónikásaként tartották számon.[65] Ma már nem szükséges cáfolnunk e nézeteket. Behatóbb vizsgálatok bizonyítják, hogy témavilága, felfogása és alkotómódszere messze túlterjed ezen a leszűkített világon, és hogy a teljesebb élet ábrázolására törekvő íróval állunk szemben. Sőt, egészében éppen az a különös és szembeötlő, ahogyan az egyházi és vallási élet témaköréből egyre inkább a világi tárgykörökre irányul a figyelme, hogy végül is ez utóbbi váljék dominálóvá. A megélt élmények forrásvidéke viszont vitathatatlanul szoros összefüggésben van a 18. század hitvilágával és egyházi életével. Nem is lehet ez másként, mert hiszen a református papi hivatást évtizedekig közmegbecsüléssel gyakorló szerző munkájában rendszeresen vissza-visszatérő témák a papi társaságnak és egyházi viszonylatoknak problémái. A „hogyan" kérdése azonban még ebben a szükség szerinti alapállásban is a világi látásmód nem szokványos megnyilvánulásait deríti fel.

Az egyháztörténet minden bizonnyal igen nagy hasznát veszi még a *Nagyenyedi Demokritus* feltáratlan vagy kényszerűen háttérbe szorult adatainak, s forrásértékű utalásait aligha nélkülözheti. Irodalomtörténeti szempontból pedig e témakör merőben újszerű ábrázolásmódja váltja ki érdeklődésünket. Fordulatot, döntő vál-

[64] *Bán Imre–Julow Viktor:* i. m. 29.

[65] *György:* Nagyenyedi Demokritus. XI.

tozást tapasztalunk ugyanis a vallási kérdések s az egyházzal kapcsolatos tárgyak és személyek megjelenítésében. Elöljáróban csak arra utalunk, hogy e munkában hiába keresnénk, semmiképpen sem találnánk a tárggyal hagyományosan együttjáró szenvedélyes állásfoglalást, felfokozott érzelemmegnyilvánulást, az eleve szent és sérthetetlen témák megkülönböztetését, az ábrázolt személyek stilizáltságát. A valóság legapróbb részleteinek könyörtelen feltárása vezeti e témakörben is Hermányi tollát, semmit sem hallgat el, semmit sem szépít meg. A fényt és az árnyat egyaránt észreveszi, de elsősorban a mind ez ideig eltakart, következetesen háttérben hagyott viszonylatokra derít világosságot. Hősei nem az egyháztörténelem piedesztálján állnak. Céltudatosan embereket akar ábrázolni itt is, nem angyalokat; minden rendkívülitől megfosztja, ha kell, a föld sarába rántva ábrázolja a tiszteletre méltó egyházi személyeket, anélkül azonban, hogy az elfogultság szenvedélye megbontaná objektív realitásérzékét. Így a papi és egyházi világ, ha mégoly bőségben jelenik is meg a *Nagyenyedi Demokritus* lapjain, semmiben sem különbözik a többi világi tárgykör realisztikus ábrázolásától.

Érthető módon következik az elmondottakból, hogy Hermányi egyházi és vallási kérdéseket érintő felfogása sokban eltér a kortárs írók ismeretes nézeteinek megformálásától. Szinte valamennyivel szemben a vallási türelem polgáriasabb, modernebb eszményeit teszi magáévá. Különösen kitűnik ez, ha a saját felekezetéhez tartozó írók ilyen jellegű megnyilvánulásaira vetünk röpke pillantást, Bethlen Katának vagy Bod Péternek egyházához való ragaszkodására és szenvedélyes kiállására, néhol eltúlzott, bigottságig menő hitvallására, illetve a felekezetközi ellentétekkel kapcsolatos állásfoglalásaikra, véleményükre. Nincs szó arról, hogy Hermányi hitvallása csorbát szenvedne, s hogy ne látná világosan a frontvonalakat az erdélyi függetlenségi hagyományokat őrző református egyház és a térhódító katolicizmus, továbbá a Habsburg-hatalom között. De Bethlen Kata vagy Bod Péter izzása és hevülete, felfokozott szenvedélye, a „nagy" kérdések náluk tapasztalt végletes felvetése, valamint a magasabb szférába emelt tárgy megközelítésében és ábrázolásában követett „harcos" eljárásaik semmiben sem hasonlítanak Hermányi szórakoztató szépprózában, anekdotikus helyzetekben feloldott, apró tényeket és egyszerű embereket

vagy emberi tulajdonságokat és mindennapos cselekedeteket objektíven regisztráló világához.

E sajátos, Hermányi ábrázolta világ hátterében mindazonáltal ott érződik a kor vallási, egyházi, politikai konfliktusainak lényege is. A Rákóczi-szabadságharcot követő bő fél évszázadot, amely egybeesik Hermányi műve tényanyagának korával, a református egyháztörténet „a vértelen ellenreformáció" időszakának nevezi. Nehéz, válságokkal teli korszak ez, erőteljes kihatásaival feltétlenül számolnunk kell. A Habsburg-hatalom célja ekkor az volt, hogy a protestantizmust és főként annak „libertaire", azaz feltétlen szabadságot kereső irányzatát leszerelje, és szabadságharcos hagyományaitól megfossza. A Habsburg részről politikailag megbízhatatlannak ítélt magyar protestantizmust mindenképpen engedelmes és lojális alattvalók közösségévé kívánta átformálni a hatalom, hogy aztán a „keresztény egység" jele alatt, a Regnum Marianum barokk-katolikus világának megfelelően kibontakozzék.[66]

Hermányi művét e nagyarányú politikai-vallási folyamat szükségszerűen meghatározta, jóllehet, mint említettük, annak koncepciózus kifejtésére s a vele kapcsolatos harcos álláspont kialakítására nem került sor. De mégis, a mű idevágó apró, anekdotikus jelenségei a maguk módján szorosan kapcsolódnak ehhez az alaphoz, sőt egyenesen abból nőnek ki. Hermányi nem hagy kétséget afelől, hogy ebben az országos küzdelemben a református egyház pártján áll, történeteinek kicsengése ezt egyértelműen láttatja.

Csakhogy szerzőnk világosan átlátta egyháza erőviszonyait és az egyre kedvezőtlenebb körülményeket, s az ötvenes évek végére – a *Nagyenyedi Demokritus* létrejöttének idejére – felismerte, hogy a Mária Teréziától egyházi ügyekben követett „szép csendes

[66] *Révész Imre:* Exquisse de l'histoire de la politique religieuse hongroise entre 1705 et 1860. Bp. 1960. 4. (A továbbiakban: Exquisse) – A magyar református egyház története. Szerk. *Bíró Sándor, Szilágyi István, Tóth Endre.* Bp. 1949. 177. – *Szekfű Gyula:* Magyar történet. Bp. 1935. IV. 546. – *Esze Tamás:* A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. A Heidelbergi Káté története. Szerk. Bartha Tibor. Bp. 1965. 171. (A szerző volt szíves e tanulmányának bővebb változatát is kéziratban rendelkezésemre bocsátani.) – *Révész Imre:* A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása. Debrecen, 1924. 27.

mód"-dal aligha helyezhet szembe valamiféle nyílt, harcos állásfoglalást. Lehetséges, hogy a meg-megújuló ráhatások eredményeként a meggyengülés jele ez már, de úgy tűnik, aktuálisabbnak, korszerűbbnek és eredményesebbnek látta a szerző, ha az adott helyzetben olyan új és a polgárosultabb viszonyokhoz inkább alkalmazható magatartásformát alakít ki, amely végső soron mégis oppozíciót jelent a térhódító katolikummal szemben. E korban ugyanis a Habsburg-udvar már szakított a nyílt, brutális módszerekkel és az ésszerűtlenül gyors sikereket ígérő erőszakkal, hogy a csillapított s megenyhült körülmények között lassú, ám tartós és biztos eredményt érhessen el.[67] Felfoghatjuk tehát joggal Hermányi magatartását olyképpen, hogy távolról sem a megalkuvás vagy lojalitás vezette tollát, midőn a nyílt, programszerű kiállástól tartózkodott, hanem éppenséggel a lehetséges és eredményesnek látszó, járható utat választotta, amikor ennek a tárgykörnek is anekdotikus kifejtésére törekedett. Nem tekinthetjük ily módon véletlennek, hogy Hermányi azt emeli ki egyik e tárgyat érintő anekdotájában: „jádzi szóval" kell s lehet „bédugni" az ellentábor képviselőinek nagyra tátott száját (52.).

A protestáns egyházak és Hermányi pályatársai

Erdélyben még a 18. század folyamán is sokban különbözött a protestantizmus helyzete a magyarországitól. Kétségtelen azonban, hogy 1711 után a viszonylag előnyösebb erdélyi körülményeket a foganatosított „pótellenreformáció"[68] fokozatosan felszámolta. 1740 tájától az újabban hozott udvari rendelkezések is erőteljesen éreztették hatásukat. A református egyház hatásköre ez időre szűk keretek közé szorult, s nem egy vonatkozásban szoros hatalmi felügyelet alá került. Bethlen Kata hangos sírással

[67] *Révész Imre:* Exquisse. 177. – Uő: A magyarországi protestantizmus történelme. Bp. 1925. 75. (A továbbiakban: A protestantizmus.) – *Bíró Sándor, Szilágyi István, Tóth Endre:* i. m. 177.

[68] *Horváth János:* A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei. Az átmeneti kor (1711–1772) főbb jelenségei. Tanulmányok. Bp. 1956. 94–143. – *Esze Tamás:* i. m. 172.

kesereg ezeken az éveken, melyeket joggal „az egész országnak, de kivált az igaz református embereknek felette keserves"-nek ítélt.[69]

A szorongatott helyzetben lévő egyház mégis rendelkezett bizonyos kedvező adottságokkal azáltal, hogy Erdélyben az uralkodó osztály többsége protestáns maradt. A nagymúltú főúri református családok, mint a Bethlen, Teleki, Wesselényi, Bánffi, Rhédei stb. famíliák megtartották nemcsak hitüket, de birtokaikat, rangjukat és befolyásukat, s rendi túlsúlyukkal elérték az állam és a katolikus egyház valláspolitikájának némi módosítását.[70] A református hitéletnek kedvezőbb látszata alakulhatott ki. Hermányi is utal az erdélyi és a magyarországi állapotok különbségeire: felháborodva írja 1759-ben, hogy Debrecenben – Erdélytől eltérő módon – „úgy bánnak a református klérussal, mint a tövisdisznó a rókával" (306.).

Az erdélyi református arisztokráciának azonban a látszatengedményekért, valamint a Bécsből kapott hivatalokért, újabb rangokért és címekért abszolút engedelmességgel, behódolással s nem utolsósorban a nemzeti múlt függetlenségi hagyományainak teljes feladásával kellett fizetniük. Mindaz nem ütközött osztályérdekeikkel, sőt inkább biztosította azt, így hát nem is gördült különösebb akadály eléje. Ily módon a Habsburg-érdekeket kiszolgáló feudalizmus lett csaknem kizárólag az egyház bázisává, s szükségszerűen olyan ortodox egyházi szervezet alakult ki, amely egyre inkább megtagadta a függetlenségi hagyományokat, s „alázatos és engedelmes szolgája lett az uralkodóháznak". Ugyanakkor a református alsóbb társadalmi rétegek továbbra is megőrizték a népi kurucság szellemét, és ennek hatása erőteljesen érződött a század folyamán meg-megújuló parasztmozgalmakban. A protestáns parasztság sorsát ugyanis még az is rontotta, hogy nemzeti és gazdasági kiszolgáltatottságát vallási sérelmek is tetézték. Ha az alföldi

[69] Bethlen Kata Önéletírása. Kiad. *Süközd Mihály*. Bp. 1963. 60.

[70] *Csuthy Zsigmond:* Magyar protestáns egyháztörténet a szathmári békétől a türelmi rendelet kiadásáig. 1712–1782. Debrecen, 1878. 206. – *Mályusz Elemér:* A türelmi rendelet. Bp. 1939. 48. – *Révész Imre:* A protestantizmus. 48.

parasztfelkelésekhez hasonló megmozdulások nem is robbantak ki Erdélyben, a feszültség jelei ismételten felszínre kerültek.[71]

A protestáns ortodoxia egyházi irányításának retrográd jellegén – mint Tolnai Gábor megállapította – már az sem változtathatott, hogy erre az időszakra az erdélyi protestantizmus magába szívta a puritanizmus és coccejanizmus kisugárzásait, mert ami egy évszázaddal előbb kezdeményező, előremutató erőt jelentett, a mostani időkben már „dekadenssé" vált, s a puritanizmusnak és a coccejanizmusnak minden progresszív ereje megszűnt.[72]

Mindent egybevetve Hermányi alkotókorszakának hátterét egyháza szempontjából sok bonyolult összetevő határozta meg. Az itt születhető írói állásfoglalást nagyon sok tényező befolyásolta. Ennek az időszaknak egyházi irodalmáról elhangzottak már igen szélsőséges álláspontok is, miszerint csak egy „nagy temető" képe merülhet fel, mert itt csupán „asztalfiókba száműzött, nem engedélyezett, illetőleg eltiltott, megégetett, csírájában elfojtott, sőt fogalmazásukban megakadályozott magyar irodalmi művek sírkövei meredeznek felénk". Az ilyen erősen túlzó állásponttal természetesen nem értünk egyet,[73] hiszen éppen Hermányi alkotótevékenysége mutatja, hogy rátalálhatott az adott kereteken belül lehetséges irodalmiság alkalmas formáira. Igaz azonban, hogy tapasztalnunk kell az ő esetében is a „vértelen ellenreformáció"-nak nem csupán a teológiai, de a világi irányban fejlődő szépprózа-irodalomra tett kedvezőtlen hatását is, ami a legpregnánsabban abban nyilvánul meg, hogy a nyomtatott szó erejével nem párosulhatott tevékenysége.

Az adott körülmények között Hermányi mit tehetett? Mint

[71] *Iványi Emma:* A Habsburg állam és a katolikus klérus a parasztság viszonylagos vallásszabadsága ellen. Tanulmányok. Szerk. Spira György. Bp. 1952. 93. – *Hadrovits László–Wellman Imre:* Parasztmozgalmak a XVIII. században. Bp. 1951. 61–68. – *Esze Tamás:* i. m. Kézirat 55.

[72] *Tolnai Gábor:* Lázár János, a Voltaire-fordító. Jegyzetek az erdélyi felvilágosodás történetéhez. Évek, századok. Bp. 1958. 170. (A továbbiakban: Lázár János.)

[73] *Rácz Lajos:* Irodalmunk nemzetietlen korának okai. Országos Ref. Tanáregyesület Évkönyve 1927/28. 33. – *Bán Imre:* Megjegyzések a Kézikönyv XVIII. századi fejezetéhez. ItK 1966. 175–179.

egyházi ember egyházi témákban nyílt kiállással vajmi keveset. Ezért – mint egész életművéből is kiderül – megkerülni kényszerült a kérdések végletes felvetését, s kétségtelenül csak a lehetséges határokon belül keresett módot irodalmi tevékenységre. Más kérdés, hogy írói alkatának is ez felelt meg leginkább. Hermányi nem járta az egyrészt befelé, másrészt a múltba forduló protestantizmus kényszerű útját. Hermányi új utat tört e témakörben is, s rátalált egy modernebb, világi és polgári irányba ható, jelencentrikus irodalmiságra. Révész Imre kedvelt hasonlata szerint Hermányi mintegy „lyukat vájt magának" a korban,[74] hogy ott a körötte forrongó, korrumpáló világtól védetten olyan előremutató irodalmi tevékenységet fejtsen ki, amely e viharos világ hétköznapjainak keresztmetszetét volt hivatva realisztikus ábrázolásban, anekdotikus formában bemutatni. Az átmeneti kor tipikus megnyilvánulásaként ez a fajta írói tevékenység tette lehetővé számára azt, hogy a vallási, de egyben a nemzeti-társadalmi igazság és a haladó világnézet oldalán maradhatott.

*

A *Nagyenyedi Demokritus*ban a papi világ és egyházi élet elsősorban mint anekdotai anyagot nyújtó terület kerül feldolgozásra, és sok esetben alig érezzük az előbbiekben felvetett, az egyházi életre nehezedő, végletes problémákat. Előtérben itt is az ember áll, megfosztva minden dicsfénytől, lett légyen az akár egy nagy ügy bajnoka vagy szenvedő mártírja. Legtöbbször ismert, nevén nevezett személyeket, közvetlen környezetének alakjait örökíti meg: hivatali kollégáit éppúgy, mint a környező falvak provinciális papjait és mestereit vagy a városi tudós-papokat, professzorokat, espereseket és püspököket.

Néhol a jellegzetes prédikátor-adomák kikristályosult, közkézen forgó típusait látjuk, amelyeknek hosszú sorát majd a 19. századi anekdota-összeállításokban láthatjuk viszont. Nagy

[74] Révész Imre szóbeli közlése, továbbá saját kezű kéziratos megjegyzése Az erdélyi református püspökök élete c. Hermányi-kézirat debreceni példányához (Debreceni Ref. Kollégium Könyvtára. R. 2635.).

múltja és még jövője is van e tárgykörnek, évszázados gyakorlat csiszolta a szokványos alapformákat.[75]

Ismétlődő, kezdetleges anekdotatémák Hermányinál a tudatlan, tanulatlan, „hitván" papok ostoba esetei, a tréfás szavú, jó humorú lelkészek csalafinta mondásai, a véletlen prédikációs elszólások, melyek a hívek között ismételt előadásban színeződtek; laikusok nevetést kiváltó hozzászólásai vallási témákhoz, templomi közbeszólások, istentisztelet alatt történt profánus tettek és helyzetek (civakodó papnék, templomban alvó mesteremberek stb.); bort szerető papok kalandjai, papi funkciók gyakorlása közben esett csattanós szituációk, papi lakomák tréfái, vizitációk felsülései.[...]

A „vértelen ellenreformáció"-nak a fentiekben előadott problematikájához egy kérdésben ad Hermányi átlagon felül gazdag anyagot. Ez a téma pedig a vallásváltoztatások körüli bonyodalmak. A haszonszerzésből véghezvitt hitehagyások gyakorivá váló eseteiről kapunk élettel teli megvilágítást. A reformátusok számára Habsburg-katolikus részről megcsillantott „promotio" ismételten „apostasiá"-hoz vezetett, s mindmegannyi olyan egyedi bonyodalom- s kalandsort eredményezett, melynek egységei anekdotába kívánkoztak: megkapták-e a hitehagyás júdáspénzét a büszke arisztokraták, eleget kaptak-e, megmenthették-e életüket az üdvözítő hitre tért gonosztevők, mi lett a sorsuk az aposztata papoknak új hitükkel stb. [...]

Érdekes módon nem ír rosszallólag Hermányi hajdani tanítványának, Kemény Lászlónak, a katolizálás után Erdély gubernátorának és a grófi cím birtokosának aposztáziájáról. Nyilván túl kényes számára ez a kérdés, azért nem foglal állást. Úgy tesz, mintha a férj katolizálása az ő hatáskörén túl esne, s inkább foglalkozik a református hiten maradt Keményné hithű életével. Pedig egy anekdotája éppen arról szól, hogy a frissiben katolizált Kemény László Bécsből visszatérve udvarló látogatást tett református hiten maradt feleségével együtt az esztergomi érseknél.

[75] A szokványos papi anekdoták mellett megemlítjük, hogy a papi világ „anekdotaszállító" szerepét még az anekdotikus elbeszélő móddal élő regényíróinknál is fölismerhetjük. Mikszáth Kálmánnak is némely témája „valamelyik nagy tiszteletes úrtól került hozzá", mint Mikszáthné megírta (i. m. 219.).

A „jámbor primás" Eszterházy nagy előzékenységgel fogadta őket, s politikai érdekből elnézően szemet hunyt az asszony „eretnek" mondásain. Bezzeg egy jelenlévő „pap úr" provokálni kezdte Keménynét egy anekdotikusan kényes kérdés kapcsán: „Úgy értettem, méltóságod édes grófné asszonyom, hogy gróf uram esztendőktől fogva nem hál nagyságoddal? Bizony éppen szentlélek ellen való véteknek tartom ezt." Több se kellett a nőiességében sértett „retenta religiosa reformata" gubernátornénak, botrányosan fojtotta a szót a fogadatlan prókátorba, megbizonyítván, hogy a papnak a „kálvinisták bibliájából" kéne tanulnia tudományát. Mit mutat a történet? Bizonyítani akar vele Hermányi, hogy ha főben járó okok, politikai érdekek szükségessé tették is a család egyik vagy másik tagjának behódolását, a nem aposztata tagja bátran kiállhat hitéért. Mindez azonban Hermányira jellemző módon perifériku s, kényes magánéletbeli problémához kötve kap helyet, s maga a történet inkább az anekdotikus kitérőre – a férj–feleség együtt vagy külön hálásának témájára – van kihegyezve, mint a hitért kiállás lényegi kérdésére (51–52.).

Akad ugyanakkor olyan történet is, amikor az áttérés, helyesebben az áttérő személyének viselkedése rávilágít lényeges politikai kérdésekre is. Egy „Halmágyi nevű indulatos ifjú suhancár prédikátor", ki „bosszúságában pápistává lőn", be-bejárt az udvarhelyi református kollégiumba „hallgatolózni". De Szigeti György professzor kizavarta, mert félt, hogy „az éretlen deákok valami oly szót ejtenek, amelyből az aposztata vádolást csinál!" Elárulja az anekdota, hogy nagy óvatosságra volt szükség a református közösségeken belül, ha el akarták kerülni az államhatalom zaklatását. Nyilvánvaló ugyanis, az adott esetben provokátorról volt szó, mert még azt is megírja Hermányi, hogy miután Udvarhelyen felsült ez a „spion", a szombatosok közé telepítették, s most „azok ellen dühösködék és utánok leselkedék" (377.).

Hermányival és munkásságával kapcsolatosan az egyháztörténeti adatok még nem kimunkáltak. Nem feladatunk ezt most feltárni. Annyit azonban tárgyilagosan lerögzíthetünk, hogy egyházának példás életű papja volt az ellenreformáció állami hatalommal támogatott időszakában, amikor a magyar protestantizmus ellenálló erejét igencsak próbára tették a körülmények. A *Demokritus* tanúsága szerint nem volt azonos véleményen sem a

klérus egyre inkább lojálissá váló felfogásával, sem a református arisztokrácia behódoló álláspontjával. Míg legtöbben az egyháziak közül közeledtek az uralkodóházhoz, hogy bizalmat nyerve elkerüljék a zaklatást s az anyagi gondokat, és hogy felsőbb grádusra juthassanak,[76] addig Hermányi távol volt efféle kísértésektől. Talán jellemző, hogy közeli kapcsolatban volt püspökeivel, több közvetlen kollégájának s beosztottjának útja vezetett egyenesen a püspöki székig (Verestói György, Zágoni Aranka György, Deési Lázár György stb.);[77] de ő maga haláláig – több felkérés ellenére – megőrizte szerény, de független egyházi pozícióját, beérve az enyedi első papsággal. A *Nagyenyedi Demokritus*ban látszik leginkább összes munkáihoz viszonyítva, hogy sajátosan egyéni álláspontot alakított ki az önvédelemre berendezkedett egyház problémáit illetően. A világi irányba átfejlődő eredeti anekdota volt kezében az alkalmasnak ítélt eszköz, hogy haladó nézeteit megőrizhesse. Ezáltal a 18. század második felétől már jelentkező „királyt szolgáló" protestáns irányból semmi sem található írásában.[78]

Ugyanakkor igaza van a *Demokritus* újabb kiadását recenzáló egyháztörténeti nézetnek, mely szerint e művet olvasva „a reformáció élő hite már a múlté", anekdotáiban „a szerző papi látásmódja ritkán jelentkezik". Joggal hangsúlyozza „racionalizmusát", s emeli ki, hogy alakjai „nem az egyháztörténelem piedesztálján állnak, mint megannyi hősi szobor, hanem a kortárs röntgenszeme előtt". A *Demokritus*sal rendelkezésünkre áll ugyan egy magyar református „kegyességtörténeti adattár",[79] amely azonban „jórészt negatív adatot szolgáltat". Csak elvétve villant fel valamit

[76] *Bíró Sándor, Szilágyi István, Tóth Endre:* i. m. 177. – *Révész Imre:* Exquisse. 26.

[77] *Tóth Ferenc:* A magyar és erdélyországi protestáns eklézsiák históriája. Komárom, 1808. 292. – *Tóth Ferenc* Analektái a Nemzeti Múzeum Könyvtárában. Magyar Könyvszemle 1886. 220–250.

[78] *Révész Imre:* Sinai Miklós és kora. Adatok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez. Bp. 1959. 256. – *Klaniczay Tibor:* Révész Imre Sinai-monográfiájáról. Magyar Tudomány 1961. 257.

[79] *Szénási Sándor:* Hermányi Dienes József Nagyenyedi Demokritusa. Theológiai Szemle 1960. 255–256.

a kor gyülekezeti képéből. A hívek hitéletét reális, racionális irányba vezetik az e tárgyat érintő anekdoták: a bibliás szebeni szőcsöt „bolond szőcs"-nek állítja be egyik története, a bibliai „endori asszonyt" pedig egyszerűen „hasbeszélőnek" magyarázza (16–17., 139.).

A protestáns felekezetek közötti viszonyról több anekdota ad képet. Sokat szerepelnek az unitáriusok és evangélikusok. A Toroczkai család, melynek unitárius ágához is közel került Hermányi, több témához juttatta. Nem éppen hízelgően szól az unitáriusokról, legtöbbször tréfásan csipkelődve kerülnek elő. Az öreg Toroczkai Zsigmondról elmondja például, hogy csak úgy tudta fiait az unitárius hiten megtartani, hogy vagyonát pénzre váltván „egy bivalbőrébe" varratta, s az unitárius pap kezére adta azzal, hogy ha fiai reformátusokká lennének, az unitárius egyház nyerje el az értékes bivalybőrt (291.).

Az evangélikusokkal, a „szász" papokkal szemben is fenntartásai vannak, de csak kedélyes odavágásokkal hozakodik elő. Három evangélikus enyedi paptársáról mond el kidolgozott tervszerűséggel sok érdekes epizódot, s szinte fokozott buzgalommal gyűjt össze róluk minden elmarasztalót. Az egyikről – Hommius Andrásról – leírja, hogy „az úrfiak csak annyit gondoltak vala vele, mint a pásztor a süldővel". Olyan elfogult képzést kapott Szebenben teológiaprofesszorától, hogy midőn Enyedre, a református városba helyezték, azt hitte, hogy „éppen pogányok közé jön". Feleségéről sem sok jót mond: a pap áthelyeztette magát Enyedről Gergelyfájára, hogy feleségét „megszabadítsa" a szász egyházfitól, akivel az összeszűrte a levet: „Noha, aki Enyeden kurva, a' bizony Gergelyfáján is úgy ergelyéskedik" (306–307.). A másik evangélikus kollégájának, Henrich Andrásnak portréja szintén bővelkedik színes részletekben. „Ennek fő gondja vala, hogy gazdag helyről házasodnék." De bizony igencsak felsült e „főgondjával", mert olyan erkölcsű asszonyt kapott, akinek „hat muskatéros kellene a húsz fontnak". Az enyedi főpappal arról volt vitája, hogy szerinte a reformátusok csak „teátraliter" hirdetik az igét, míg ő állítólag lelkekhez szól. Hermányi nevén nevezi a profán „lélekhez szólásait" (307–309.). A harmadik evangélikus pap, Czekéleus nevű, „részeges és igen kurvás" ember volt, aki éjszakánként „baklatni" nem átallott még a „kastélyok kőfalain" sem. Híveivel igen kemé-

nyen bánt. Egy ízben Hermányi helyettesítette távollétében. Erről így tudatta eklézsiáját: „Ti kutyák! Meghagytam nektek, s parancsolom, hogy a Hermányi prédikációira szorgalmatosan eljárjatok, ne légyen panasz!" (310–311.)

Esik szó még a *Demokritus*ban a szombatosokról és zsidókról is egy-egy anekdotikus kitérő erejéig. Jóval kiterjedtebb anyagot mozgat azonban a román vallás- és egyházügy vonatkozásában, s különösen a görögkeleti-görögkatolikus uniós harcok állnak előtérben.

Az uniós törekvések visszhangja a románoknál

Hermányi anekdotáiban gyakran szerepelnek románok s egyházuk papjai. Jól ismeri, s életközelből ábrázolja problémáikat. A róluk írott szókimondó megállapításai semmiben sem különböznek a más nemzetiségekről és egyházakról formált nézeteitől. Miként az evangélikusok (szászok), úgy a görögkeletiek (románok) is az anekdota szűrőjén keresztül jelennek meg. A kor fő kérdését, az unitus és schizmatikus küzdelmeket azonban objektíven igyekszik ábrázolni. Átlátja ugyanis, hogy amit saját egyházában mint pótellenreformációt alkalmaz a Habsburg-katolikus erőszak, az teljességgel megfelel a románság körében alkalmazott katolizálási törekvéseknek az unió színe alatt.[80]

Közismert, hogy az államhatalom katolizáló igyekezete a görög vallásban és egyházban igen erős ellenállásba ütközött, sok ellentétet szított fel, s valóságos népmozgalom elindítója lett, amelynek hullámai hosszú ideig hatottak. Különösen Zalatna vidékén alakult ki az uniónak s egyben a hatalomnak ellenszegülők központja, s innek kisugározva több helyütt politikai demonstrációkhoz vezetett. Hermányi minderről – bár csak kitérőkben – bőven beszámol a *Demokritus*ban. Mint hajdani emlékíró, felfigyel e témára, „nagy dolgok"-nak mondja ezeket az eseményeket, s méltónak tartaná, hogy „valaki leírja emlékezetre". „Oly tűz gyúlt akkor – írja –, mely e napig sem aludt meg. Adja Isten, hogy ne szerezzen országos veszedelmet." Egyik kitérő történetében előadja, hogy

[80] *György:* Nagyenyedi Demokritus. I. 277. jegyzet.

milyen nagy gyűlölség, fékeveszett indulat, helyi háborúság támadt abból az esetből, amikor Abrudbányán egy unitus papot „fegyveres kézzel" akart az államhatalom a hívek akarata ellenére hivatalába helyezni. A hithű románok „irtóztató támadása" következett a nekik tetsző schizmaticus pópa védelmére. Az unitus, árulónak tekintett, tehát Habsburg-hű görög katolikus papot „hajánál és szakállánál fogva elhurcolták két ló között", s azzal fenyegetőztek, hogy ha az unitus püspököt, Áront előkeríthetik, „elevenen megnyúzzák". Ment is nagy gyorsasággal hírnök Bécsbe, hogy „a királynét genuine informálja" (398., 400.).

Más anekdotákban viszont – híven önmagához – már kevésbé a „nagy dolgok" oldaláról nézi az uniós küzdelmeket. Lejegyezte például két kortársa tréfás beszélgetését az unióról. Egy román kérdezi a reformátust: „Mi az unió és az unic, mert minket arra akarnak rávenni?" Felel a másik szemléletesen leegyszerűsítve a kérdést: „Néma törvény ... azzal azt akarják, hogy békákat fogjatok, süssétek s azzal böjtöljetek a négy nagyböjtön." Nem kellett több a kérdezőnek, mindent megértett, és elirtózva azt felelé, hogy „készebb meghalni, mint unic lenni" (326.).

Nem szíveli Hermányi azokat az „oláh ficsorokat", akik vallásukat cserélgetve hol a katolikus barátok klastromában, hol a király által az unitusok részére Balázsfalván építtetett „pompás és cifra lókötő akadémián" tűnnek fel azzal a céllal, hogy kitanulva az új hitet, az államvallást híven szolgálják. Érthetően megszégyenítő csattanóval végződik az az anekdota, amelyben például egy Felfalusi Mihály nevű, reformátusból ateistává, ateistából pápistává, abból pedig unitussá lett ifjú lóvá teszi a nagyra törő kalugyer tanítványokat, az „oláh ficsorokat" (196–197., 290.). Többször megcsipkedi a szerző a román pópák és kalugyerek műveltségbeli fogyatékosságait, prédikációik elavultságát, mesés kitételeit, a hívek naiv hiszékenységét, magatartásuk bárdolatlanságát is, hogy vele szemben az anekdota eszközeivel saját racionális nézeteit különösebb nemzeti elfogultság nélkül juttassa kifejezésre (178–180., 367–368.).

A katolikus egyháznak és képviselőinek ábrázolása a *Nagyenyedi Demokritus*ban leginkább mutatja a kor vallási problémáinak jelenlétét. Nem azért, mintha a protestáns szerző valamiféle frontális ellenakciót körvonalazna e „nehéz pápistás időben", vagy mintha elvi síkon fogalmazná meg a katolicizmussal szembeni nézeteit. Ilyesmiről szó sincs, de a mindig konkrét személyek ábrázolásából összeálló kép katolikus kortársairól világossá teszi egyrészt a szerző egészében elfogult vallási álláspontját, másrészt a katolikus fél tevékenységének egyébként homályban maradt részleteit.

Noha érezhető a háttérből a katolikus restauráció hatalmi rendszerének állandó, fenyegető jelenléte, az anekdotákban érzékelhető protestáns-katolikus feszültség sokat veszít már erejéből. Egy békésebb, nyugodtabb élet körvonalai bontakoznak ki, ahol a pápista papok s szerzetesek emberi gyarlóságai és fonák helyzetekben elkövetett tettei lelepleződnek ugyan, sőt gúny tárgyává is lesznek, de a konfliktusok legtöbbször megmaradnak az élcelődés, a nevetségessé tétel s a felsülés szintjén. A polgári világhoz, polgárias látásmódhoz kapcsolja ezeket az anekdotákat részben Hermányi vérmérséklete, részben a barokkon túllépő, felvilágosodáshoz közeledő felfogása. Ha a katolikusokon csattan is rendszerint az ostor, nincs mindent elsöprő győzelem, a meg-megcsipkedett katolikus oldal viszonylag nyugodt harmóniával illeszkedik bele Hermányi egészében protestáns világába. A katolikus ellenfelek is mint hétköznapi emberek, életszerű figurák jelennek meg az anekdotákban. Például egy-egy „szép szakállú páter" vagy egy-egy „jól nekitölt plébános" a legtermészetesebb módon népesítik be a *Demokritus* világát (52., 97.).

A szegény és tanulatlan emberektől elmés ravaszsággal becsapott és játékos ürügyekkel rászedett szerzetesek a reneszánsz novellák világát idézik. Nemcsak papok sülnek fel; katolikusok, nemesek, főurak is kelepcébe kerülnek egy-egy felvágott nyelvű református csalafintasága következtében. A „nagyfejű s kancsal Toroczkai"-nak igencsak „elfogódik a szava" Alsó István uram replikájára. A református püspök, Bonyhai György lánya ez idő tájt szégyenbe esett, s „megfattyazék". Toroczkai kárörvendően elemzi az esetet a református szomszédnak. Alsó uram azonban

visszafordítja a gúnyt, szerencsének tartva, hogy csak a püspök lánya fattyazott meg – „mert hisz olyan a lány, az eblelkű, hogy ha férfi jár s fér hozzája, úgy jár ő" –, s nem a püspök, mert az lett volna csoda, miként ez megesett „nagyságtok pápájával" (24–25.).

Még a jezsuitákkal szemben is van tárgyilagos, sőt elismerő szava. Számtalanszor előfordul, hogy a katolikusokról tisztelettel, emberi kiválóságaikat becsülve beszél. Kiemeli például, hogy a jezsuiták iskoláiban az oktatás eredményesebb, s módszereiknek követése nem lenne kárhozatos, „minthogy az effélékben igen tudósok". A jezsuita iskolai színjátszás gyakorlata is elnyeri Hermányi elismerését. Egy általuk készített „derekas komádiát" részletesen ismertet is, melyből különösen megragadta figyelmét a cselekmény bonyodalmas játéka és a szereplők „cifra köntöse" (402.).

A katolikusokkal szemben gyakran kinyilvánított elismerő vélemény meggondolt és valódi értékítéletet jelent. Ismételten kiemeli az egyes szereplők jó tulajdonságait: „becsületes pápista dáma" vagy „becsületes pápista úr" (407.). Még az erdélyi püspököket is – akiknek szerepét a „vértelen ellenreformációban" az egyháztörténet a protestantizmus egyik legfőbb ellenpólusának ítéli –, emberi mivoltukban, jó tulajdonságaikat kiemelve eleveníti meg a *Demokritus* lapjain. Sztojka Zsigmond Antalt például „igen okos és tudós pápista püspöknek" jellemzi, akiben „nagy politikai tudomány volt". A Habsburg-hatalommal meggyűlt bajában együttérez vele, s „szegény Antal úr"-nak nevezi. Mártonffi György püspökről hasonlóképpen, körültekintő mérlegeléssel állapítja meg: „jámbor, szent pápista úr", még zárójelben, félreértések elkerülése végett odateszi, hogy „valósággal is így volt" (11.). Sőt előfordul, hogy még az esztergomi érseket, Eszterházyt is „jámbor püspök"-nek ismeri el (52.). [...]

Különösen a két, egymással teljesen ellentétes püspökegyéniség, Sztojka Zsigmond Antal és Batthyány József állnak előtérben. Batthyány – a későbbi esztergomi érsek-bíboros – kezdődő főpapi pályafutását festi élénk színekkel. „Az éretlenke legény-püspök" a főúri körök és a Habsburg-érdekek szolgálatkész kiszolgálója, a protestánsok zajtalan, „csendes eltemetésének barátja" volt. Megtudjuk róla, hogy palatinus apja 200 000 forintért vásárolta számára az erdélyi püspöki széket Mária Teréziától, melyet alig 2 évig

(1759–1760) töltött be, hogy fényes karrierjén tovább száguldjon. Hermányi számára mégsem e rendkívüli pálya nagy eseményei az érdekesek. Inkább „Józsi" gyermekes manipulációi felé fordul kíváncsian: kolozsvári ceremóniás bevonulását felelevenítve teszi nevetségessé, elmesélve, hogyan ült „cafrangos" lova hátán, miként bosszantották meg a reformátusok fogadás helyett, hogyan „bávászkodott" vele „egy pápista fekete cigány", miként „adta meg neki" egy „reformata kisleányka", mit csinált ablaka előtt a „nyomorék vén cigánné" stb. Azt kell látnunk, hogy a „méltóságos püspök úr őexcellentiáját" övező pompát és barokk fényt igyekszik tudatosan szembeállítani a köznapi élet jelenségeivel. „Szentséges farsangolás"-nak nevezi a püspök bevonulását, hol egyrészt a népnek pénzt szóró főpap jelenik meg teljes ornátusban, hol pedig az éretlen legényke megfosztva minden díszétől, hogy mellette az élet valósága dominálj on (394., 397–398.).

Egészen más kép alakul ki Sztojka Zsigmond Antalról (1749–1759), akit a királyi hatalom leváltott egyházi funkciójából, hogy helyébe az előbb említett Batthyányt tegye.

Hermányi szerint a királyné azért „tette le" a püspökségből, mert fenn „nem hitték, hogy igaz pápista volna, s nem is vala". Nyilván naiv az okoskodása, amint azt elemzi, hogy holmi „titkos" politikai okok miatt lett a püspöknek e „nagy változása", azaz „szegény Antal úr lealázódása". Aligha lehetett volna Sztojka a protestáns remények megvalósítója, de igaznak látszik, hogy „ilyen okos és tudós pápista püspök soha Erdélyben nem volt". Ezen elismerő szavak ellenére „mód nélkül" való „szánakozást" nem ismer vele szemben sem, s gyorsan tudatja, hogy milyen vagyont gyűjtött püspöksége alatt, hányszor 10 000 rhénes aranya van a bécsi bankokban, amivel el fogja tudni tengetni privatussá lett életét.

Ha meg is kísértette Hermányit, hogy belelásson a nagy politikába Sztojka ürügyén, hamarosan ez esetben is rátér megszokott anekdotikus ábrázolásmódjára. Asszonyi pletykák „nyelvelés"-ét sem veti meg, s ezen keresztül új arcát mutatja be hősének. A püspök ugyanis, félvén a szóbeszédtől, soha nem hívott meg asztalához nőszemélyeket. Egyszer ebédjére hívatta Kemény Lászlót és Kornis Antalt, de meghagyta nekik, hogy feleségeiket ne hozzák. A két „úri dáma" ezen felettébb megsértődve összeszövetkezett, s

ebédet adva egymásnak, a püspököt „háta mögé megnyelvelte", majd üzenetet küldött a főpapnak: „Egy dáma sem harapná el az orrát" (201–204., 408.). [...]

Világnézeti kérdések. A felvilágosodást előkészítő jelenségek ábrázolása

A *Nagyenyedi Demokritus* tárgyi anyagát Hermányi zömmel az 1730-tól 1760-ig terjedő időszakból meríti. Sajátos alkotásmódja rákényszeríti, hogy e kor minden lényegés jelenségéről számot adjon. Egyénisége különösen érzékenyen reagál a kor világnézeti, filozófiai kérdéseire, s nemcsak hogy nem mulasztja el, de egyenesen feladatának érzi, hogy a tapasztalt felfogásbeli változásokról, az újonnan feltűnő nézetekről, az ezekkel kapcsolatosan megesett érdekes epizódokról, torzulásokról és kilengésekről híven beszámoljon. Ilyen módon a barokk és felvilágosodás határmezsgyéjén arról a periódusról nyújt értékes tényanyagot, amelyről igen hiányos ismeretekkel rendelkezünk.

Ma már általában egyetértés van irodalomtörténeti körökben a kérdésben, hogy a felvilágosodás eszmekörének behatolása a kor gondolatvilágába jóval korábban indult meg, mint az 1770-es években fordulatot jelentő, teljesebb felzárkózás. Mégis mind ez ideig aktuálisak még Bán Imrének, Horváth Jánosnak, Mátrai Lászlónak, Szauder Józsefnek, Tolnai Gábornak, Turóczi-Trostler Józsefnek és másoknak azok az idevágó megállapításai, melyek szerint a magyar felvilágosodás „előzményeinek", „előtörténetének", „előkészítő szakaszának", „az 1772 körül sűrűsödő mozzanatok gyökérzetének" (és még hány elnevezést adtunk rá) vizsgálatában hiányok vannak, nincs kielégítő képünk erről az „ismeretlen" periódusról; filozófiai tartalmát feltáratlanul hagytuk; s mindez lényegében kulturális hagyományunk „megcsonkítását", „rövid gyökerűségének" látszatát eredményezte.[81]

[81] *Bán Imre:* Megjegyzések a Kézikönyv XVIII. századi fejezetéhez. ItK 1966. 178. – Uő: Polgári Mihály és magyar történelme. It 1950. 76. – *Horváth János:* i. m. 94–143. – *Mátrai László:* A magyar felvilágosodás haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában. MTA II. OK

A magyar felvilágosodás előtörténetében alapvető kérdés, hogy ekkor még a gazdasági és társadalmi fejlődés elmaradottsága következtében aligha lehetséges olyan irodalmi megnyilatkozás, amely a klasszikus felvilágosodás legfontosabb és legjellemzőbb kritériumait egyesítené magában.[82] Ha gondosan számba vennénk e kritériumokat – racionalizálódás, elvilágiasodás, polgárosodás, egyház- és feudalizmusellenesség, autonóm értelem és materializmus jelenléte, természettudományok előretörése és művelése, a nemzeti nyelv és kultúra ügyének programja, a barokkból kivezető formai változások stb. –, azt kellene tapasztalnunk, hogy mindezeknek együttes jelenlétét távolról sem mutathatjuk ki. Még a klasszikus francia felvilágosodás fejlődésében is többféle felvilágosodásról lehet szó – mutattak rá az újabb kutatások –,[83] s természetes, hogy az alakulás stádiumában hol az egyik, hol a másik tényező lép előre, míg a többi csak fokozatosan zárkózik fel. Így például a vallásos szellem sokáig kísért a francia eszmei prózában is. Ez a kor a felvilágosodás irányába tartó jelenségek szempontjából az átmenet, az átalakulás időszaka. Felemás megoldások, határozott célkitűzések és visszahúzó erők egyformán jelentkeznek, de mindebben észre kell vennünk a felvilágosodás ideológiájának jó néhány életerős kezdeményét, a haladó irányban befolyásoló tényezők gyarapodását és egészében a már jelenlévő új világnézeti kérdések iránti érdeklődést, a befogadásra megérett készséget.

A *Demokritus* születésének időpontjában már felhalmozódtak s egymásra torlódtak a barokk világnézeti alapokat romboló tényezők, ha döntően erőre kapni még nem is tudtak. Néhány

1954. 51–71., 285–303. – Uő: Gondolat és szabadság. Bp. 1961. 238–355. – *Szauder József:* A XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatai. Kézirat. Bp. 1968. (A továbbiakban: A XVIII. századi magyar irodalom.) (Nyomtatásban a vitával együtt: ItK 1969/2.) – *Tolnai Gábor:* Régi magyar főurak. Bp. é.n. – Uő: Lázár János. 166–180. – Uő: A magyar felvilágosodás előzményei. Felolvasása a Magyar Tudományos Akadémián 1952 májusában. – *Turóczi-Trostler József:* A magyar felvilágosodás előtörténetéhez. Tanulmányok. Bp. 1961. 336–363.

[82] *Turóczi-Trostler József:* i. m. Uo.

[83] *Raymond Queneau:* i. m. 3. – *Pierre Francastel:* L'esthétique des Lumières (Utopie et institutions au XVIIIe siècle). Paris, 1963. 41.

évtizeddel a korszakváltó hetvenes évek előtt az új világnézeti elemek beszivárgása már oly méretű volt, hogy ha még egyszerű egymásmellettiségben megférték is a meglévő hagyományossal, az előremutató törekvések egyre inkább döntő ellenerővé szerveződtek. Senki sem tagadta, hogy a Bessenyeiékkel kezdődő új irodalomnak itt volt az „előkészítő" szakasza, s a legóvatosabb fogalmazás szerint is „egy és más vonatkozásban" voltak annak előzményei a „régi magyar irodalomban".[84] Elég csak utalnunk a racionalizmus egyházon belüli jelentkezésére, a főúri franciás műveltség megnyilvánulásaira, a tudományos és nyelvi törekvésekre, a polgári és népi szemlélet előretörésére, továbbá különböző formai jelenségekre, melyekről a kutatás az ellentmondások láttatása mellett is sok konkrét elemet mutatott ki.

Erdély helyzete különösen kedvező volt a felvilágosodás nézeteinek fokozatos befogadására, mert a franciás műveltségnek jóval 1772 előtt masszív tűzhelyei alakultak ki. 1750 után már a francia nyelv feltűnő terjedéséről számolnak be az erdélyi emlékezések; Bod Péter utalása, miszerint Erdélyben „talán az oláh gyermek is azon kezdi el böltsőben való sírását", csak egy a sokat idézett bizonyítékok közül. Eckhardt Sándor pedig joggal állapította meg: „aki magyar megtanult franciául, az egyenesen belecsöppent a francia felvilágosodás gondolkodásába".[85] Nem tartjuk véletlennek, hogy Hermányi is sokat adott arra, hogy a francia nyelv ismeretét elsajátítsa.

A francia könyvek erdélyi terjedéséről a század közepéről bőven van tudomásunk. Nemcsak a főúri könyvtárak telnek meg ezekkel, de az újító szellemű kiadványok beáramlása más úton-módon is megvalósult. Külföldön tanuló fiatalok a foganatosított tiltó ren-

[84] *Waldapfel József:* A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954. 16. – *Tamás Anna:* Jancsó Elemér: Mint az égő fáklya c. művének bírálata. ItK 1964. 258–259. – *Horváth János:* i. m. 99.

[85] *Borbala Gesmey:* Les débuts des études françaises en Hongrie. Essai de bibliographie. Szeged, 1938. – *Tolnai Gábor:* Régi magyar főurak. 100–105. – *Bod Péter:* Magyar Athenas. Szeben, 1766. 3/b. – *Gyenis Vilmos:* Sur la propagation de la littérature de la révolution française en Hongrie. Annales Universitatis Eötvös T. VII. 1967. 67. – *Eckhardt Sándor:* A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 11.

delkezések ellenére is be tudták hozni szívükhöz nőtt példányaikat, itthon kézről kézre adták, s minden könyvrevízió és cenzúra dacára egyre inkább terjedtek a bennük rejlő kárhoztatott nézetek.[86] Hermányi szenvedélyes érdeklődéssel viseltetik az új könyvek iránt, mindent elkövet, hogy egy-egy nevezetes francia könyvet eredetiben vagy fordításban megszerezzen, s azt saját magának kijegyzetelje vagy másolatban megörökítse. Egy-egy Svájcból vagy Hollandiából hazatért deákot nagy igyekezettel faggat ki új tudományáról, ha kell, hetekig vendégeli az illetőt. Mert még néhányan kijutnak a protestáns külföldi egyetemre, noha Bécs mindent megtesz e tanulmányutak visszaszorítására, s egyre inkább csak az előkelő nemesi családok sarjai juthatnak ki a „veszélyes" országokba. 1762-ig azonban – a *Demokritus* befejezésének évéig – viszonylag kedvezőbb körülmények voltak e téren, s így nagyobb érintkező felület állhatott rendelkezésére, mint később. Jellemző, hogy 1763-ban Barkóczy, az ország prímása a közelmúlt évek tapasztalatai alapján a „legteljesebb anarchiá"-tól való félelmének adott kifejezést, s az ország „lángba borulásá"-tól tartott, merthogy a protestáns ifjak nagymértékben hozták be a „gondosan őrzött és kies vizek mellékén legelő nyáj közé a naturalisztikus, deisztikus és materialisztikus mételyt".[87]

Anarchiától és országos „lángbaborulástól" persze még korai volt tartani. Ez idő tájt a magyarság külföldre jutott tagjai éppenhogy csak észrevették és felismerték az újat, s tapasztalataikat anélkül raktározták el, illetőleg adták tovább, hogy az itthoni viszonyok megváltoztatására reálisan gondolhattak volna. Hiányoztak a megfelelő gazdasági és társadalmi feltételek; az értelmiségi rétegek állandóan szembekerültek a haladó nézeteket visszaszorító ortodox erőkkel, s a hazainál fejlettebb gazdasági-társadalmi alapból feltörő eszmék átvétele eleve magában rejtette az ittho-

[86] *Baranyai Zoltán:* A francia nyelv és műveltség Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1920. 130–131. (A továbbiakban: A francia nyelv) – *Esze Tamás:* i. m. 176.

[87] *Fizély Ödön:* A magyar racionalizmus és a magyar racionalista teológia. Theológiai Szaklap 1918. 98. – *Baranyai Zoltán:* A francia nyelv. 108. – *Ravasz János:* A magyarországi köznevelés vázlatos története a XVIII. század első felében. Pedagógiai Szemle 1954. 569.

ni elmaradt viszonyokkal való összeütközés veszélyeit.[88] Az ellenerők még igen erősek voltak, s a bomlasztó, romboló tevékenységre nagy szükség volt. A Habsburg-birodalom centrumában is – Mária Terézia kétségbeesett tekintete előtt – csak a század közepén veszi kezdetét a felvilágosodás konkréten lemérhető terjedése. Ennek az időszaknak Erdélyéhez s az itt alakuló tartalmú szellemiséghez épp azért nincs is Bécsnek hozzájárulása. Az osztrák fővárosnak a magyar felvilágosodásban játszott „kapuszerepé"-re csak jóval később következik sor, de akkor jellemző lesz, hogy a tőle független kezdemények mennyire jó alapot adtak a Bécsből induló eszmei erjedéshez. Elég csak emlékeztetni, hogy a testőrírók Bessenyei György kivételével mindnyájan erdélyiek voltak, akik az ötvenes évek Erdélyének franciás hagyományait is vitték a császárvárosba.[89]

A felvilágosodás előtörténetének kutatásában a legfőbb nehézség onnan adódik – miként Szauder József találóan rámutatott[90] –, hogy a korai felvilágosodott eszmék közvetlenül nem mutathatók ki, „inkább csak kikövetkeztethetők abból a polémiából, amelyet az egyházak, főleg a katolikusok, fél évszázadon át vívtak velük".

Hermányi műve azért is jelentős, mert ha saját nézeteit nem is nevezhetjük közvetlen, teljesen kiforrt, egyenes és egyértelmű állásfoglalásnak a felvilágosodás mellett, s nem lehet szó nála a felvilágosodás nagy gondolati rendszerének kidolgozottságáról, nincs még egy ilyen tárháza irodalmunknak, melyben a felvilágosodás előtörténetének annyi megnyilvánulását, számtalan polemikus állásfoglalását, a mindennapi életben jelentkező kifejezését tanulmányozhatnánk.

Az egyházi értelmiség többsége, ha meg is ismerte a kor divatos áramlatait, nem hódolt be azoknak fenntartás nélkül, s inkább csak a racionalizmus mérsékeltebb formáinak közvetítőjévé vált. A mindinkább hódító eszmekörben sokan indokoltan csak a hagyományos barokk életideál s a vallásos nézetek megsemmisítésére

[88] *Szauder József:* Mátrai László Gondolat és szabadság c. könyvéről. ItK 1962. 765. – *Mátrai László:* Gondolat és szabadság. Bp. 1961. 240.

[89] *Tolnai Gábor:* Régi magyar főurak. 105. – *Szekfű Gyula:* Magyar történet. V. 23–24.

[90] *Szauder József:* A XVIII. századi magyar irodalom. Kézirat 2.

törekvő jelenséget látták, és ily módon a teológiai konzervativizmus mérséklő hatása érvényesülhetett. Más esetekben viszont nyílt összeütközésre s kenyértörésre is sor került az ortodoxiával szemben, aminek tanúbizonyságait az éppen Hermányinál megörökített „eretnek"-üldöző esetek, visszavonatások, kiközösítések szolgáltatják.[91]

A *Nagyenyedi Demokritus* a felvilágosodás előtörténetéről nyert képünket alaposan kibővíti. Az eddigi kutatások többek között azért nem vezettek a tárgyban a kívánt eredményhez, mert egymástól elszigetelten vizsgálták a fő tényezőket: azaz külön út vezetett az egyháztörténeti felvilágosodás, vagyis a teológiai racionalizmus kérdéseihez, ismét más út a „főúri felvilágosodás" problémaköréhez, és megint más, külön út vitt a konkrét világi filozófiai hatások jelentkezésének irányába. Hermányi műve olyan alapot ád, amely szükségszerűen a három tényező együttes tárgyalását igényli. Benne a korai felvilágosodásnak egy összetettebb formája áll előttünk: a karteziánus alapokra egyaránt ráépültek egyrészt a teológiai racionalizmus és moralista felvilágosodás elemei, másrészt a világi filozófia számos új alkotórésze.

Nincs szándékunkban az eszmei újat a régiben feloldani, de a tények tükrében ideje méltó helyét kijelölni a kor egyik filozófiailag legműveltebb írójának, aki a magyar filozófia történetében is fontos szerepet fog betölteni.[92]

Értelem, józan okosság az elmaradottsággal szemben

Hermányi a tényeket, a tények valóságát kereste a *Demokritus* ábrázolta világban. Csakis ezek alapján látjuk kibontakozni állásfoglalását az értelem, s mint maga is használja a szót, „józan-okos-

[91] Hermányi anyagához képest kevesebbet nyújt, de hasonlóan eredményesnek bizonyult Fizély Ödön vizsgálata a kor átlagos prédikációiról, kimutatva, hogy bennük milyen új hatások érvényesültek. Lásd továbbá: *Szimonidész Lajos* hozzászólása Mátrai László előadásához. MTA II. OK 1954. 299. – *Révész Imre:* A protestantizmus. 56. – *Molnár Ágnes:* Debreceni arcok a felvilágosodás századából. Bp. 1939. 4.

[92] *Makkai Ernő:* i. m. 180–182.

ság" mellett. A megelevenített erdélyi élet elmaradott, provinciális viszonyai, a tudatlanság kiáltó példái kibékíthetetlen ellentétbe kerülnek racionális látásmódjával, s rendszerint kritikai szemlélettel telítődnek az idevágó történetek. A még feudális, barokk környezet irracionális erői közül a legelavultabbak is fel-feltűnnek, s e nagyműveltségű ember és író programszerű harcot folytat ellenük, hogy a gondolkodó értelem jusson diadalra.

A felvilágosodás irányába tartó nézetek valóságos propagálója lesz a csodák, babonák, ősrégi hiedelmek és mindenféle sötétség tönkrezúzásában. Számára már idegenek, kibírhatatlanok a feudális középkor ittrekedt maradványai, s anekdota-csattanói kitűnően alkalmasak nevetségessé tételükre. Sok története még a reformáció szellemiségét idézi, amint a katolikus egyház csodahitét és babonásnak tűnő hagyományait láttatja, de már inkább az új jelenségeket figyeli, s az új világnézet oldaláról pellengérezi ki azokat. Hogy öregasszonyok babonás „szenesvizezés"-ét, ördögöt látó exaltált papnék butaságát nevetség tárgyává teszi, a legtermészetesebb jelenség nála e korban (33–34., 245–246.). De hogy „Fejér vármegye főispánját, Mikes Istvánt" kelljen 1760-ban pellengérre állítania stupid korlátoltsága, babonahite miatt, az már sokat mond az elmaradt hazai állapotokról. Ez a főispán nagy szárazság idején úgy akart megyéjében esőt csinálni, hogy „megparancsolá a vármegye hajdúinak, hogy minden faluból kakasokat gyűjtenének öszve, s egy bizonyos helyen feresztenék meg, mert arra eső lenne." És „véghez mene parancsolatja" a felvilágosodás századában, noha a „világosság fiai" csak kárát látták a „Mikes István esőjé"-nek (393.).

Egyik, e korban széltében elterjedt jelenség, a boszorkányhit ellen fordul talán legszenvedélyesebben s legcéltudatosabban. Ezekben az anekdotákban a maga személyét is szerepelteti, mint akinek, e „vak és bolond hit"-től akarva megóvni Nagyenyed népét, még a város tanácsában uralkodó „vastag tudatlansággal" is szembe kellett szállnia. Boszorkányság vádjával perbe fogtak és betömlöcöztek 1759-ben egy szerencsétlen bábaasszonyt. Az „ártatlan" védelmére csak Hermányi, az első pap mert kiállni, midőn a tudatlanul „vadakká" lett tanácsbéliek már-már „tűzre" ítélték volna a „boldogtalan bábát". De még így sem kerülhette el, hogy a tanács „hóhérral csapassa meg" (333–337.).

A barokk csodahitnek, vizionárius látásmódnak híre sincs Hermányi felfogásában. A képzelet játékának, „a valóságot álommal vegyítő szeszély"-nek nincs már szerepe, a józan okosság mindent mérlegre tesz, s csak az ésszel magyarázhatót fogadja el. A halál gondolata felfogásában semmiféle, e korban szokott riadalommal nem jár, az elmúlás természetes folyamatát ismeri fel benne.

Változások a kor hitéletében. A vallási közömbösségtől az ateizmusig

[...] A *Demokritus*ban ábrázolt hitéletet az útkeresés jellemzi. A hagyományos magabiztos vallási szellemiséget az elbizonytalanodás töri meg, s a kiábrándulás realizmusát viseli magán, mely sem istenben, sem a profán világlátásban nem talál megelégedést. Innét adódik a vallási türelemnek, az ingadozó hitnek, a vallási közömbösségnek és magának az ateizmusnak annyi konkrét esete, amely mindannyiszor a felvilágosodás betörő hullámának egy-egy jellegzetes megnyilvánulása. Hermányi sajátos írói erénye, hogy mindezekről „jádzi szóval", s nem holmi papos felháborodással számol be az utókornak. Bárha látta a veszedelmet, ami a felvilágosult eszmekör behatolásából adódott, az indifferentizmust és a többi jelenséget nem olyan szenvedélyes gyűlölettel elemzi, mint hazai és európai kortársai, akik abban a fő ellenséget keresték.[93]

A felvilágosodás által hirdetett tolerancia természetes velejárója Hermányi művének; Hermányi toleranciája azonban nem taktikai okokkal magyarázható, hanem abból a modernebb, polgári felfogásból és írói modorból, ami egyenesen előírta számára, hogy vallási kérdések feszültségét és túlhajtását ne tekintse műve fő kérdésének.

A vallásos élet újszerű felfogásának esetei a legváltozatosabbak. Gyakoriak az olyan példák, amikor a hitvallás másodlagossá válik az anyagi haszon, a politikai előrejutás mögött. Az „ingadozó" hitű emberek száma igen megszaporodott, s a könnyen vett vallás-cserék tömegében éppen az a feltűnő, ahogy Hermányi a világ legtermészetesebb módján konstatálja a vallási lazaságot és kö-

[93] *Alszeghy Zsolt:* A felvilágosodás és a magyar protestantizmus. Részlet A magyar XVIII. század c. fejezetből. It 1945. 1.

zönyt, amire kortársainál lépten-nyomon felfigyel. És mennyi vallásától elhidegült, templomkerülő, de éleselméjű ember (209–211.) tűnik fel a *Demokritus* lapjain, akiknek „nem kell sem... pap, sem templom, sem isteni tisztelet" (408.)! Milyen kedélyes figurákként jelennek meg, a vallás és egyház parancsaitól felszabadultan érvelnek és okoskodnak a „vallástalanok", mit sem törődve pokollal és túlvilággal!

A papi értelmiségi rétegekből is kerülnek ki ilyen vallással hadilábon álló alakok: Szigeti Gy. György professzor „akasztófa fia" például ötvösinasságra adta a fejét, s ettől kezdve "soha a templomba nem mene". Ígérte, hogy majd mesterlegény korában járni fog, de bizony azután is csak „hasonló profanus" maradt, s „most is csak inas ő ebben" (331.). Köleséri Sámuel öregkoráról is megtudunk érdekes dolgokat: „Hébe-hóba eljött vasárnap a Farkas utcai templomba éneklés végén, s megint elment éneklés elején." Az így megmaradt idejét arra fordította, hogy például még „vénségében" is „fajtalankodott idegen úri asszonyokkal", s így élt haláláig, mikor is „mérget ivék be", nem várva meg isten végzését (256–260.).

Az indifferentizmuson túl az ateizmus nyílt betörésének jelenségét páratlan konkrétsággal konstatálja. Az egyház ellen kívülről fellépő felvilágosult filozófia támadásáról hírt adnak mások is: Bod Péter például óva int a „mostani időben igen elszaporodott istentagadók és keresztény vallást csúfolók" ideológiai hatásától. Hermányinak is van ilyen helyzetfestő utalása: „Már az atheizmus dolga annyira itt van, mintha oskolája volna és tanítva taníttatnék."[94] Hermányi annyiban megy túl az ateizmustól tartó szokványos apologetikus irodalom megállapításain, hogy már az ateizmus tervszerűen szervezett „oskolájá"-ban s néven nevezett filozófusokban fedezi fel a hit ellen szegeződő tételek forrását. A „világnak fiai" s az „okoskodásnak fiai" – azaz a filozófusok – közül főleg Spinozában látja meg az istentagadás apostolát. Anekdotai feloldásban így ad kifejezést Spinoza ateizmusának hazai jelenlétéről: „Ez az ember [ti. Borsai Pál] a Spinoza könyveinek olvasásá-

[94] *Bod Péter:* i. m. 289. – *Hermányi Dienes József:* Prédikációk. II. 78. (Mikrofilmen: MTA Könyvtára A 639/VII.)

ból vastag atheista lett vala. Utolsó állapotjában sok olyan szókat is írt vala, ... melyek őtet vastag atheistának bizonyították" (194.).

A spinozai hatások és egyéb világi filozófiák érvényre jutása folytán úgy tűnik, az ateizmusnak vagy legalábbis az afelé tartó irányzatnak már az 1750-es évekre bizonyos tábora alakult ki. A *Demokritus* jó néhány ilyen esetre világít rá, amikor is anekdotaalakjai szembehelyezkednek a tételes vallások istenével. Nagyenyedi János például „nem szerette a templomba járást", de még feleségében sem szívelte ezt a „zsidó kegyességet", mert „éppen ellenkező erkölcsű volt". Míg a pap a templomban istenéhez imádkozott, ő vígan „aquavitázott" cimboráival „Bachus itali áldozatján". Haláláig nem kereste istent, sőt mikor halottas ágyánál megjelent a pap, elzavarta őt, mondván, hogy jelenlétében nem enyhítheti kínjait szabad káromkodásokkal (379–380.).

Teológiai racionalizmus, remonstrantizmus

A magyar protestantizmusnak a 18. századi teológiai racionalizmusa még koránt sincs olyan elvi alapossággal feldolgozva, hogy a tudományos közvélemény egyértelműen fogja fel azt a felvilágosodás előtörténetének értékelésében. Révész Imre és legújabban Esze Tamás kutatásai viszont kétségkívül fordulatot hoztak e téren, s lényeges kérdéseket tisztáztak. Nem véletlen, hogy ezekben a kutatásokban Hermányi műve is alapvető anyagot szolgáltatott.[95]

A 18. század első felében jelentkező szabadabb szellemi áramlatok erősen hatottak a protestáns vallási gondolkodásra. A külfölddel kiépített egyházi kapcsolatok útján a magyar protestáns papok és teológusok között tért hódított a racionalizmus szelleme, s a vallási tanítások magyarázatában az ész egyre nagyobb szerepet kapott. A racionális-liberális teológiai és erkölcsi szemlélet szükségszerűen gyenge volt még kezdetben, és az ortodoxia mindannyiszor felemelte szavát és harcban állt a régi védelmében, amikor az új nézetek feltűnését tapasztalta. Fokozatosan mégis megerősö-

[95] *Esze Tamás:* i. m. 171–172. – *Révész Imre:* Entre l'orthodoxie et les Lumières. Bp. 1965. 415–436. (Nouvelles Études Historiques II.)

dött a racionalizmus szelleme, s végső soron utat nyitott a világi felvilágosodásnak is, noha annak egyházellenes irányától természetéből fakadóan távol állt. Aligha tűrhette el például az enciklopédisták tanainak egyházon belüli terjedését. Kétségtelennek látszik az újabb kutatásokból, hogy a református heterodoxia 1730-as évektől kezdődő harcai az egyházi határokat átlépő korai magyar felvilágosodás lényeges részét jelentik, sőt az egyházi ideológia keretében végbemenő belső polarizálódás bizonyos mértékig a világi filozófia területén is érezteti hatását, és a kezdetben csak erkölcsi eszmekör politikai, társadalmi és kulturális kihatásokban is érvényesül.[96]

Hiba lenne azonban a teológiai racionalizmust magával a felvilágosodással, a legfontosabb jellemzőket egyesítő irányzattal összemosni, mert a vallási fenntartások mindenkor megkülönböztetik attól. Az egyházi ideológiával való végső szakítástól nyilván távol áll, s a ráció századában irracionális területen keres problémáira magyarázatot. Ugyanakkor hiba lenne a másik véglet is, amit az 1950-es évek álláspontja sugalmazott, hogy jelentősége alá becsüljük azt az 1772 előtti racionalizmust, amelyben a felvilágosodás irányába tartó gondolatkör vallásos elemekkel keveredik.

Ebben a periódusban észrevehetően megváltozik az erdélyi protestáns teológiai utánképzés külföldi hatása. A 17. századi német orientációt 1720 körül már felváltja a németalföldi, holland és belga akadémiák, valamint a svájci egyetemek látogatása (Leiden, Utrecht, Franeker, Basel, Zürich, Bern, Genf), s a hajdani latin-német helyett a francia nyelv ismerete szabja meg a tanulmányokat. 1740 körül már a francia nyelv tanítását szorgalmazzák egyházi részről a hazai oktatásban. A künn tanuló ifjak franciás műveltséget és franciás szellemet hoznak magukkal, bár ez még nem az igazi, a 18. század francia szellemiségének teljesebb behatolása inkább csak vallási-filozófiai, iskolai és politikai téren jelentkezik, s nem a világi filozófiában. A francia racionalizmus azonban éppúgy megtermékenyíti a modern teológiát, mint az újkor egyéb

[96] *Esze Tamás:* i. m. 172. és kézirata 37., 108. – *Révész Imre:* A protestantizmus. 56., 192. – *Fizély Ödön:* i. m. 100. – *Szauder József:* A XVIII. századi magyar irodalom. 21–24. – *Mátrai László:* Gondolat és szabadság. 32.

elméleteit. Egyre több francia nyelvű és morális, racionális szellemű teológiai könyv kerül közkézre, de velük profán történeti, földrajzi kézikönyvek, lexikonok is bekerülnek a magyar tudományba. Eredetiben olvassák ezeket, fordítják, s a fordított irodalom is gyorsan terjed, legtöbbször kéziratos formában. Ezrekre tehető az egyes erdélyi kollégiumi könyv- és kézirattárakban ennek az időszaknak ma is rendelkezésünkre álló anyaggyűjteménye.[97]

A teológiai racionalizmusnak melyek voltak azok a konkrét irányzatai, amelyek Hermányi művével kapcsolatosan felvetődnek? A különböző hatásokat igen nehéz szétválasztani. Nálunk ugyanis a külföldön még irányzatokká sarkosodó hasonló nézetek összemosódtak, s az ortodoxia az ellenük folytatott harcban egyké elnevezés alá foglalta a más-más irányból eredő eltévelyedéseket is. Két irányzat körüli csomópont tapintható ki érdemlegesen: az egyik Christian Wolff hatása, a másik pedig a sokszor összefoglalóan használt remonstrantizmus. A wolffianusok filozófiai igénytelenségük ellenére pozitív szerepet töltöttek be a protestáns köznemesség körében. Ez a filozófia volt a legismertebb, ez terjedt el zömmel a különböző külföldi akadémiák útján. Ez felelt meg ugyanakkor legjobban a hazai politikai érdekeknek, s a jobbszélen helyet foglaló ortodox katolicizmussal szemben kétségtelenül célirányos és időszerű funkciója lett, s szemben állt a különböző feudális és Habsburg-törekvések megvalósításával. Belülről bomlasztó hatása is nyilvánvaló, ha azt tapasztaljuk, hogy első híveit a protestáns ortodoxia is üldözi, követőit papi állásuktól fosztja meg stb. E haladó tendenciákat hangsúlyozva világosan látjuk, hogy a wolffi finalisták nem tartozhattak az általános filozófiai haladás európai élvonalához, helyi ideológiai változatként azonban relatívan sokat jelentettek.[98]

[97] *Baranyai Zoltán:* Francia eredetű szépprózа-fordításaink a XVIII. század irodalmában. Magyar Nyelv 1927. – Uő: A francia nyelv. 129–133. – *Szekfű Gyula:* Magyar történet. V. 26. – *Tolnai Gábor:* Erdély változása. XIX. – A másik magyar haza. 1750–1790. Kiad. és bev. *Jancsó Elemér.* Bp. [1942.] (Erdély öröksége VIII.) (A továbbiakban: A másik magyar haza.) Bevezető. VII. – *Sőtér István:* Magyar–francia kapcsolatok. Bp. 1946. 93.

[98] *Makkai László* hozzászólása Mátrai László előadásához. MTA II. OK 1954. 290–301.

A remonstráns heterodoxia, melynek szinte teljesen ismeretlen anyagát Esze Tamás elemezte meggyőzően, az 1730-as években jelentkezett nálunk. A külföldön, főleg Hollandiában tanuló teológusok közeli ismereteket szereztek a század elején zajló remonstráns–kontraremonstráns ideológiai küzdelmekről. A protestáns moralista felvilágosodásnak ezt az újító tanokkal teli, predesztinációt elvető, az egyetemes üdvözülést hirdető holland irányzatát Erdélyben és Magyarországon úgy fogadták ortodox részről, mint az egyház egységét bomlasztó törekvést, s heves ellenállást fejtettek ki vele szemben; mi több, ha egyéb nem holland eredetű heterodoxia jelentkezett is, a moralizáló-liberális szellem bármely áttételes megnyilvánulását „remonstráns"-nak nyilvánították, mint legveszélyesebb, harcra hívó ideológiát. A veszélyességét mutatja és indokolja az is, hogy a remonstrantizmus jelentősége átlépi az egyházi határokat, és okkal állíthatjuk, hogy „vele kezdődik a korai magyar felvilágosodás".[99]

Hermányi már a kezdet kezdetén közvetlen kapcsolatba került a moralizáló liberális szellemmel és képviselőivel, s azok kitűnő ismerőjévé vált. Közel áll és élete folyamán – mint prédikációiból kiderül – mind közelebb kerül a protestáns moralizáló irányzatokhoz, bár nála a hivatalos állásponttal szembeni nyílt összeütközésre nem került sor. Az anekdotákba sűrített esetek azonban jól mutatják, hogy felfogása messze túlemelkedett az ortodox nézeteken, s ha a tapasztalatokból leszűrt óvatosság hallgatásra is inti, nagyon jól tisztában van az ideológiai harcok lényegével, s nem az elavult régivel tart.

A teológiai racionalizmusnak a *Demokritus*ban megörökített témái közül az első Nádudvari Sámuel alakja köré fonódik.

Hermányi 1735 és 1740 között mint második pap együtt tevékenykedett a nagyenyedi egyházban Nádudvari Sámuellel, ezzel az ortodoxia által „hírhedtté" híresztelt, racionális nézetei mellett kitartó emberrel. A *Demokritus*ban két történetben adja elő Nádudvari kalandos életének részleteit, ismerteti „eretnekségé"-nek milyenségét és üldöztetését (194–196., 247–248.). Eszerint Nádudvari Sárospatakon kezdte meg tanulmányait, ahol már ifjúkorá-

[99] *Esze Tamás:* i. m. 177–179., 191–192. – *Pierre Hazard:* La crise de la conscience européenne (1680–1715). Paris, 1935. II. 97–98.

ban „veszedelmes háborgás"-nak volt részese, ami miatt a kollégiumból elbocsátották. Erről a „veszedelmes háborgásról" írja Révész Imre, hogy e harc részben már világnézeti természetű volt.[100] Erdélybe és a nagyenyedi kollégiumba „attyafia", a neves prédikátor, Nádudvari Péter összeköttetése folytán került, ahol tehetségét nagyra becsülték. 1730-tól Odera-Frankfurtban, majd Franekerben folytatta tanulmányait, ahol heterodox tanokat sajátított el. Hazatérve a nagyenyedi másodpapságot kapta Borosnyai Lukács János, a későbbi püspök mellett. Ez féltékenyen figyelte beosztottjának sikerét: Nagyenyed népe igen megszerette, „legkedvesebb" papjának vallotta, nagyra becsülte önzetlenségét, közvetlenségét, szegény, de mégis bőkezű voltát, ékes és tartalmas prédikációit, melyekhez még Pázmány Pétert sem vetette meg felhasználni. Igaz, hogy „igen jó poéta, ritka jó író, kedves magaviselésű, igen kedves beszédű" is volt. Hivatali felettesének és az ortodox egyház kormányzatának azonban hamarosan feltűnt, hogy rendszeresen „kezdi potyogatni az univerzalizmust", s a tiltott moralizáló-liberális tanításokat egyre inkább igyekezett „az emberek elméjébe titkon beönteni, s öntötte is". 1734 egyik vasárnapján következett a leleplező „nagyjelenet", amidőn a templomban „eretnekséget" prédikáló Nádudvarihoz felkiáltott főpapja: „A remonstransok sem szólnak ilyen vastagon." Ezt követően indult meg a hivatalos eljárás, felfüggesztették hivatalából, majd reverzálist kellett adnia, hogy visszavonja az univerzalizmusról hirdetett tanításait, s a bevett ortodox tudományt fogja hinni, követni és prédikálni.[101]

Nádudvari heterodoxiáját Hermányi Borosnyai püspökről rajzolt portréjában „remonstrantizmusnak" mondja, egyháztörténeti vizsgálói a „Wolff-féle bölcsészet" és a „Leibniz-féle iskola" tanításainak vélik, ami lényegét tekintve a moralizáló felvilágosodás felé közeledő szellemet fejezi ki, ha a konkrét vádak közelebbről a predesztináció tanának megsértését, a részleges kegyelemről vallott felfogás vitatását emlegetik is. Hasonló esetek ismételten elő-

[100] Révész Imre kéziratos megjegyzései a püspökportrék debreceni másolatán (l. a 74. jegyzetet).

[101] *György:* Nagyenyedi Demokritus. I. 180. 122. jegyzet és Hermányi püspökportréinak Borosnyai Lukács Jánosról szóló része, l. a 113. és 127. jegyzetet.

fordultak; a perbe fogott, zsinat elé citált prédikátorok legtöbbször kétarcúan viselkedtek, hajlandónak látszottak tagadni remonstráns érzelmeiket, csakhogy hivatalukat megtartsák, s reverzálist adtak. Ilyen eljárást követett Verestói György is, akiről Hermányi többször megemlékezik.[102] Nádudvari Sámuel azonban hiába kényszerült reverzálisra, s ennek jutalmául hiába nyerte el az enyedi főpapi széket, nem tudott kényszerhelyzetével megbarátkozni. 1735-től 1740-ig első papi funkcióját csak látszólag töltötte be, a prédikációkat elhárította magától, így tartotta meg kényszerfogadalmát, miszerint tévesnek ítélt nézeteit nem tanítja. Hermányi ezekben a kritikus években volt Nádudvari beosztott papja. Mint szorgalmas ifjú prédikátor főnöke helyett is tevékenykedett, s e kínosan kényes helyzetben a legbölcsebben járt el: békében éltek egymással. Hermányi „kedvelte" ezt a szeretetreméltó embert, semmi személyes felfogásbeli ellentétükről nem ír, „komájá"-nak vallotta még aposztáziája után is. (Az ilyen magatartást majdnemhogy nyílt kiállásnak tekinthetjük, mivel tudjuk – legutóbb Esze Tamás mutatott rá igen meggyőzően az Újfalvi Imrével kapcsolatosan rendezett vitában –, hogy a heterodoxiával vádolt s perbe fogott személyektől mindenki elfordulni kényszerült, mivel félő volt, hogy saját magukat is veszedelemnek teszik ki. Az ortodoxia mindent megtett a vádolt személy befeketítésére; így például még kényesebb magánéletbeli tetteit is felhánytorgatják, mint majd Nádudvari esetében is látni fogjuk.) Nádudvarit hamarosan, 1740-ben Marosvásárhelyre helyezik el tanárnak, látva a konzisztórium, hogy a hittudományban már nem tud kedvükre tenni. Itt matematikát tanított, ami jellemző módon jól megfért racionalista felfogásával. Hermányi szerint is a „mathézisnek némely részeihez igen szépen értett, míg mások keveset vagy semmit". De renitens magatartása miatt a tanári katedrán sem soká tűrték meg felettesei, noha szerzőnk szerint „ott is használt tanításaival". Különböző anyagi nehézségek elé állították, életét megkeserítették, magánéletét a megélt viszontagságok szétzilálták. Nem volt más választá-

[102] *Pokoly József:* Az erdélyi református egyház története. V. Bp. 1904–1905. 186. – *Fizély Ödön:* i. m. 101. – *Koncz József:* A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Marosvásárhely, 1898. V. 479. – *Esze Tamás:* i. m. 191–192. – Hermányi Verestóiról: 132., 166., 328.

sa, mint az aposztázia, elhagyta a református egyházat, családját és Erdélyt is, s Magyarországon próbált volna szerencsét. Híresztelték róla, hogy matematikatanításból, mérnökségből, sőt asztalosságból tengette életét, és hogy idővel Hollandiába ment, ahol ismét reformátussá lévén, az ottani szellemben taníthatott.[103]

A teológiai racionalizmusnak egy másik, a *Demokritus*ban megörökített témaköre a Huszti András, Makfalvi József és Teleki Miklós között létrejött eszmei szövetség a korai angol felvilágosodás ideológiai alapján. Azt olvassuk ugyanis, hogy ezek hárman „csinálának egy eklézsiát, magokból". „Írott religio"-juk is volt, melyet a *Religio Medici* nevű „elmés könyvből" írtak ki. Mindhármuk tevékenysége külön-külön is rendkívül érdekes szempontunkból, de hármuk szövetsége az előfelvilágosodás jelenlétének pregnáns bizonyítéka, mire Esze Tamás kitűnő érzékkel mutatott rá, felkutatva, hogy a *Religio Medici* című könyv nem más, mint Thomas Browne angol orvos-filozófusnak a korai felvilágosodás szellemét árasztó munkája (188.).[104]

Hármójuk közül elsőnek Huszti Andrásról szólunk. Megelevenedik teljes emberi mivoltában: „Szálas, termetes, szép és jó cantor, kedves beszédű, tudományra született elméjű deák", akiben nagy lelki feszültséget jelzett szangvinikus természete. Teleki Pál gyermekeinek nevelőjeként tanulhatott, de „pappá lenni nem akart vala". A Telekiek biztatták: „a magyar nemesi rend számára tanuljon s jövendőre nekik szolgáljon, mert azért tartottuk kegyelmedet, mint jó, szófogadó, emberséges, okos deákot, öt esztendeig magunk mellett".[105] Pedig hirtelen haragjában, boros állapotában nem kímélte még a veréstől sem a Teleki gyerekeket. Kijuttatják a Telekiek Frankfurtba, minthogy a kollégiumi alumniát magaknak sajátították ki. Innen hazatérve szabadelvű, világi, jogtudományi ismeretekkel telve, tituláris jogprofesszor lett Kolozsváron. Hamarosan súlyos összeütközésbe került a konzisztóriummal. Jogtudományi művében és ennek előszavában is „rút orációval a teológusokat mocskolá", mire nem sok jót várhatott. Az 1742-ben

[103] *Koncz József:* i. m. 186., 194. – *Bod Péter:* Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed 1766. 175., 202. (A továbbiakban: Polikárpus.)

[104] *Esze Tamás:* i. m. 179.

[105] *György:* Nagyenyedi Demokritus. II. 119. 191. jegyzet.

ellene foganatosított egyházi rendszabályok értelmében állását elvesztette, és még az egyházi gyülekezetből is kizárták szélsőségesen új és félelem nélkül hangoztatott nézetei miatt. Végül is „hogy élhetne, lőn pápistává", s a barátok alkalmazták a „káptalanbeli rekvizitorok mellé", mert felismerték, hogy a régi írások olvasásához igen ért (328.).

Másik tagja a szövetkezésnek Teleki Miklós (1704–1745), „igen éles s nagy elméjű s széles experientiájú... szókimondó" ember volt. Külön kiemeli róla írónk, hogy neves főnemesi családjának tulajdonságaitól sokban elütött, s többek között anyagiakkal nem törődő „szegény úr" voltát dicséri. Az önéletíró Bethlen Miklós unokája volt. Hermányival tanult Enyeden, jó kapcsolatuk alakult ki, s később sem szakadt meg barátságuk, sőt második pap korában nála létében „lelki barátja"-ként említi. Egyébként a katonai pályán próbált érvényesülni, alezredességig vitte, de lemondott a hadi dicsőségről, sokat olvasott, műveltségét fejleszteni állandóan elsőrendű fontosságúnak tekintette. Jellemző rá egyik anekdotikus mondása, amelyet a fiatal „tanulócska" Székely Ádámnak, a későbbi felvilágosult, franciából Locke-t fordító híres könyvgyűjtőnek mondott Hermányi jelenlétében: „Azelőtt Erdélyben az volt a legnagyobb úr, akinek legnagyobb volt a seggi, de a' lészen ezután, akinek legnagyobb a feje." Racionális gondolatköre oppozícióba állította kora maradi nézeteivel, s mint képzett, tudományos fő, sokat vívódott, s fiatalon, 41 éves korában, őszen, „mint valami 65 esztendős ember" halt meg (80–82.).

A harmadik „társ a tévelygésben" Makfalvi József volt, aki hármójuk közül a leghatározottabb öntudattal vallotta a remonstráns eszméket. A franekerai akadémián, a híres Veném a profeszszor keze alatt tanult és lett „universalistává". Már Hollandiában fogadkozott, „sokat bízván elméjéhez és tudományához", hogy ha Erdélybe visszaérkezik, „bizony más nyelvbe üti a teológiát". Társai előre figyelmeztették, hogy óvatosabb legyen, mert már látszott, hogy felfogásával „háborút" fog szerezni a „hazában". Nyíltan vallotta ugyanis, hogy új tudományát „az eklézsiában prédikálással és egyéb beszéddel, udvarokban pedig írásokkal hintegetni kívánja". Fogadását teljesítette is, s valóban nagy háborúságot szerzett. Heterodoxiája 15 éven át foglalkoztatta feletteseit, akiknek megvallotta, hogy az arminianus teológia követője. Először

reverzálisra szorították, de azon is „rést keresvén" tovább folytatta nézeteinek „hintegetését". Feltűnő, hogy sokan segítették őt e tevékenységében, „papok s urak" egyaránt, de „kiváltképpen gróf Teleki Józsefné", azaz Bethlen Kata. Prédikált is az írónőnél hévízi otthonában a „gratia universalis"-ról, de mint az „udvari pap" tudósította Hermányit, Bethlen Kata ezt már nem vette jó néven: „Makfalvi addig hirdeti az universalis gratiát, hogy a grófné particularis gratiáját amittálá [elveszté]." Végre is az ortodox egyházkormányzat kemény kézzel vetett véget Makfalvi „remonstrans agitációjának", a fogarasi egyházban viselt állásából elbocsátották, s lett reménytelenül „vacánssá" (188.).

Három ilyen egymáshoz illő, felfogásban és sorsban rokon egyéniséget keresve sem lehetett találni. Nem véletlen, hogy Makfalvi „titkon egybeadá magát Teleki Miklóssal", majd „összeadák magukat" Huszti András exprofesszorral, hogy hárman csináljanak az 1740-es évek elején, valószínűen 1742-ben egy maguk igényének megfelelő „eklézsiát". Ideológiájuk alapjául legmegfelelőbbnek a Teleki Miklós által tanulmányozott és kéziratban közrebocsátott Browne-féle *Religio Medici*t találták, amely világosan körvonalazta felfogásuknak a felvilágosodás irányába mutató jellegét. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy e racionális teológia síkján éveken át fenn tudták tartani szövetségüket, s csak 1748-ban ítélte el a zsinat, de az egyes résztvevők halálukig kitartottak nézeteik mellett, s nem hódoltak be az ortodoxiának.

Jellemző továbbá, hogy a teológiai racionalizmusnak ez a megnyilvánulása milyen bőségben tartalmaz elvilágiasodó elemeket is. Csak utalunk az orvostudományi vonatkozásokra, Teleki Miklós világi tudományos felfogására, a világi körök szimpatizáns közreműködésére stb. Hermányi távolról sem vallja magáról, hogy egyetértene e nézetekkel és képviselőikkel, bár érdekes módon legtöbbjükkel valami kapcsolata van, s elismeri szellemi képességeiket. Ugyanakkor bizonyos ellenérzés is látszik a „tévelygőkkel" szemben. Írásának e vonatkozásban rendkívüli értéket elsősorban az ad, hogy mindenről részletes tényanyagot nyújt, több esetben egyedüli forrásként tudósít a korai felvilágosodás tényszerű eseteiről.

Elvilágiasodás, világi filozófia, polgárosodás, kulturális-irodalmi program

A felvilágosodásnak bármely kezdeti jelentkezése együtt jár az elvilágiasodás konkrét megnyilvánulásával. Hermányi művéből jól lemérhető, hogy a vallási témák ez időre már mennyire veszítenek jelentőségükből. Az egyre gyorsuló 18. századi laicizálódás következményeként a műveltség mindinkább világi kultúrává szélesedik, s már a század közepén lezárul a magyar irodalom „egyoldalúan teológiai" korszaka. A világi és vallásos irodalom szétválásának utolsó szakasza zajlik le a szemünk előtt, s mondanunk sem kell, Hermányi életműve a világit segíti győzelemre, s maga a *Demokritus* is ennek az új, világi irodalomnak egyik első maradandó alkotása.

A világi filozófia gyökerei Hermányinál Descartes-ismeretére vezethetők vissza. Már apjától, Hermányi Dienes Pétertől a szülői házban józan, kiegyensúlyozott s nem utolsósorban filozófiát és tudományt szerető nevelést kapott. Mint megírja *Emlékirat*ában, apjának „terhére voltak" még azok a rokonai (vejei!) is, akik filozófiához és tudományhoz nem értettek. A családi otthon műveltségének leginkább ható erejét pedig a kartezianizmus képviselte. Descartes filozófiai módszere a modern, világi gondolkodás kezdetét jelentette, s mint a raisonra és kételkedésre alapozó világnézet, mindenképpen a világi elem ellensúlyát teremtette meg a vallásival szemben.

A 18. század eleje azonban európai értelemben már túlhaladt a kartezianizmuson. S ha ideig-óráig a polgári fejlődésben elmaradt országokban, mint hazánkban, a haladó rétegek számára még Descartes sokat jelentett is, nálunk sem hosszú ideig várat magára a kartezianizmus degradálódása, s ennek utolsó fázisa éppen írónk korszakára, az 1720–1750 közötti évekre esik. Akadnak olyan esetek is, melyek mutatják, hogy a kartezianizmus egyenesen a fejlődés gátjává, akadályozójává vált. Vásárhelyi Tőke Istvánról bizonyította Tordai Zádor, hogy az ortodoxia 1751-ben éppen karteziánus alapról tudta már támadni az új filozófiai irányzatokat, mint például Leibniz és Wolff tanait. A coccejanizmus és a puritanizmus, melyek oly kezdeményező szerepet játszottak a ma-

guk idején, a mostani periódusra már szintén elvesztették progresszív erejüket.[106]

Hermányi felfogásában egy igen erős karteziánus előjáték után időben érvényre jutnak az azt meghaladó, a felvilágosodást közvetlenül előkészítő irányzatok. Részben világnézete szerves részeivé váltak, részben környezetének jól ismert jelenségeiként tartja számon, részben polemikus álláspontról figyeli az 1730-tól tért hódító filozófiai irányzatokat. Így többek között ezek a nevek fémjelzik nála a Descartes-ot felváltó irányzatokat: Grotius, Pictet, Osterwald, Wolff, Bayle, Leibniz, Locke, sőt Spinoza, akiknek tanításai az európai felvilágosodás előtörténetében általánosan ismertek, s akiknek gondolatkörében így vagy amúgy a világi tendencia a felvilágosodás egy s más tényezőjével együtt jut már érvényre. Kétségtelenül nyomon követhető a fejlődés az életmű egészében, hogy a descartes-i elvektől eltávolodva miként erősödnek meg nála, főleg az 1740-es évektől, a világi filozófia tényezői. Az 50-es évek végére már ennek szellemében születik meg fő műve, a *Demokritus*.

Hermányi már a „filozófia" századának embere, olthatatlan vágyat érez a világi filozófusok munkáinak megismerésére. Ha nálunk még nem is alakult ki az a franciás szóhasználat, hogy „filozófus"-on kizárólag a felvilágosodás tanainak hirdetőit értették, mégis van olyan kicsengése Hermányi szóhasználatának, hogy filozófiát érteni s tudni kora korszerű műveltségének feltétele. Szemben másokkal, többek között Bod Péterrel, akik a filozófiát nem sokra becsülték, írónknál ez a legfontosabb tudomány. Több konkrét megjegyzése is erre utal. Már 1758-ban Ajtai Mihály professzort azért marasztalja el, mert „nem szereti a filozófiát", és mert „nem tud se Cartesiana, se Aristotelica, se Wolfiana filozófiát". Különösen fájlalja, hogy ezt a tanárt a gyűlölet ráveszi a kollégiumi könyvtár durva selejtezésére, és Descartes „minden filozófiai munkájának" elkótyavetyélésére (164.).

[106] *Tordai Zádor:* A magyar kartezianizmus történetének vázlata. Filozófiai Szemle 1962. 72–75. – *Mátrai László:* A magyar filozófia haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában. MTA II. OK 1954. 290. – *Tolnai Gábor:* Szegény együgyű fejedelem. Évek, századok. Bp. 1958. 144. – Uő: Lázár János. 170.

A természettudományok terjedése a hazai előfelvilágosodás egyik fontos előfeltétele volt. Hermányi maga aktívan nem foglalkozott természettudományokkal – néhány kéziratos iskolai jegyzetfüzetét leszámítva –, de művét át- meg átfonja e gyakran feltűnő témakör. A *Demokritus* meseanyaga telítve van olyan témákkal, amelyek az orvostudomány, mennyiségtan és a kapcsolódó technikai tudományok kísérleteiről, új eredményeiről szólnak. Jelen vannak már a világot természeti törvények alapján magyarázó gondolatok; a csillagos ég és a nagyvilág apró jelenségei ésszerű magyarázatot követelnek. „Én csudatételt nem hiszek", írja egy helyütt (139.), azért igyekszik mindennek tudományos magyarázatát adni. Ismeretei a korszerű tudományosság szintjén állnak. Környezete, a nagyenyedi kollégium csak alig marad el a híres, természettudományt művelő debreceni kollégium igényességétől; Tőke István itt már 1735-ben kísérleti fizikát tanít, természetfilozófiai tankönyvet ír, hol a ratio és experientia az új tudomány szimbólumaként egybetartozóan tűnnek fel. Mind Tőke Istvánról, mind több más korabeli neves természetvizsgáló tudósról, Pápai Párizról, Köleséri Sámuelről, Gyöngyösi Péterről stb. nagyon sok anekdotában mond el előszeretettel eseteket, epizódokat. Érdeklődést mutat kísérleteikkel szemben, izgatja munkájuk újszerűsége és bátorsága. A bonctan vagy fizika egyaránt figyelemkörébe esnek (256–260., 370–372.). Azoknál a személyeknél, akik akár csak a teológiai racionalizmus „bűnébe" estek, s e vétségük miatt a papi funkcióktól megfosztattak, szinte törvényszerű, hogy Hermányi kiemelje: életük további részét a természettudományok művelésére fordították. Így cselekedett mind a remonstráns Nádudvari, mind Makfalvi, mind az „atheista" Borsai Pál (193–196., 247–248., 248–249.). [...]

Művének polgárias társadalombíráló tendenciája összhangban van korszerű filozófiai látásmódjával. Anekdotáinak éle és kicsengése egy pusztulásra ítélt társadalmat leplez le, s ugyanekkor a növekedőben lévő új társadalmi erők térhódítását érezteti. A tükrözött valóság azt a világot láttatja, amely az arisztokratikusból egyre inkább a polgári felé, a nemesiből hovatovább a népi irányba tolódik el.

A felvilágosodást előkészítő periódusban a francia irodalomtudomány okkal hangsúlyozza az erkölcsök rajzának mellőzhetetlen

jelenlétét. A 18. század fordulójának e „vezérgondolata" rányomja bélyegét mind La Bruyère és Regnart, mind Le Sage és Saint-Simon, mind Fénelon és Montesquieu munkáira, s az összefüggések az etikai kérdések tárgyalásától egyenesen vezetnek a felvilágosodás klasszikus formáihoz.[107] Nem tévedünk, ha Hermányi művében a felvilágosodás előtörténetének érett jegyeit véljük felfedezni a korerkölcsök mondhatni programszerű festésében. Igaz ugyan, hogy a keresztény erkölcs igénye és a különböző, hitéletet újító, moralizáló irányzatok is itt munkálnak még, mégsem lehet Hermányi művét kizárólag ezeknek az inspirációjából értelmezni. Sokkal erősebb benne a világi látásmód és a törekvés, hogy egy általánosabban érvényes morált szegezzen az ábrázolt életjelenségekkel szembe. A gondolkodó értelem is megőrzi a maga folyton táguló szerepkörét, s nem olvad fel az öncélú, érzelmes moralizálásban, mint ahogy ezt egyes vallási irányzatok megkövetelték, sőt a tudománnyal állították szembe a „mindent" jelentő erkölcsi kategóriákat. Hermányit a földi világ nagyon is életközeli erkölcsi oldala érdekli, Le Sage módjára belelátni akar kortársainak mindennapos életébe, és kilesni tetteik titkos rugóit, erkölcseik fonákságát. Ezekből az apró mozaikokból áll aztán össze az a kép, amely messze kitűnik közvetlenségével a kort bármely más módszerrel ábrázoló írások közül. Kora bomló erkölcsiségének adja páratlan élességű felvételét.

A felvilágosodás eszmei és társadalmi követelményeinek az előkészítés stádiumához mért megjelenése mellett az ezzel együtt járó kulturális, nyelvi, tudományos és irodalmi program kibontakozása is teret kap Hermányinál. Bod Péterhez hasonlóan, ha részletkérdésekben eltérő módon is, szenvedélyes érdeklődéssel fordul a műveltséggel kapcsolatos kérdések és a tudományos, irodalmi tevékenység felé. 1711 után az erdélyi állapotok nem igénylik a politikust vagy hadvezért, inkább a kulturális kérdésekre fordítják a figyelmet. A háttérbe szorított s művelődési eszközeiben gátolt protestantizmus nagy igyekezettel még képes ellensúlyozni a tért

[107] *Pierre Hazard:* i. m. II. 75. – *Emile Abry:* i. m. 281–307. – *Roger Laufer:* Style rococo, style des „lumières". Paris, 1963. I. 8. – *Tavaszi Sándor:* Magyar tudományos törekvések Erdélyben. Erdélyi Múzeum 1930. 223.

hódító katolikus tudományosságot, s mindent latba vet, hogy részben folytassa az Apácaival és Bethlen Miklóssal fémjelzett utat, részben pedig világi alapokon alakítsa ki a jövő kultúráját. Ezeknek a kulturális, nyelvi és tudományos terveknek Bessenyeit megelőző szerepe még csak olyan, mint – Kelemen Lajos szavaival – „a hajnalcsillagé, mely maga fényes, de az éjt nem teszi azzá". Mégis e formájában is arra mutat, hogy érlelődőben van a felvilágosodáshoz kapcsolódó, nemzetté válást előkészítő program. Hermányi az anyanyelv, a nemzeti nyelv felvilágosodás követelte művelésének programszerű megfogalmazásáig és megvalósításáig csak részlegesen jut el. Racionalizmusa révén azonban felismerte, hogy igazi műveltség csak anyanyelven, a minden társadalmi osztályt szolgáló, beszélt nemzeti nyelven fejleszthető ki, ezt a célt mindvégig szem előtt tartotta. Saját programjának elképzeléseit is tömöríti egyik kortársáról adott dicsérő megjegyzése: „Járt az ő elméje azon is, hogy esnénk a magyar nyelvnek, s pallérozgatnánk, és a sok szükségtelen deákizálást is hagynánk ki belőle. Volt is magának olyan magyarsága, amelyekben deák szók nem volnának, a régi magyar szók pedig eléjártak szép hathatósággal." Ilyenféle nyelvi programtöredékek vezetnek el aztán Aranka György nyelvművelő társaságának célkitűzéséig és a Kazinczytól vagy Dessewffy Auréltól annyira dicsért „erdélyi magyar nyelv" kimunkálásáig.[108]

Hermányi aktív részese annak a tudományos gyűjtőmunkának is, amely a 18. század e periódusára annyira jellemző volt. A tudomány megszállottjaként olthatatlan tudásszomjjal gyűjt és ír le minden, Erdély múltjára vonatkozó anyagot, szakkönyveket másol le, forrásokat szerez meg, különböző tudományokba ártja bele magát, nyelveket tanul. Legendás 157 kötetet felölelő életműve is ezt a kielégíthetetlen tudomány-mítoszt jelképezi. A laicizálódó egyházi értelmiségnek Bod Péter és Benkő József mellett azt a

[108] *Kelemen Lajos:* Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására. Erdélyi Múzeum 1909. 353. – *Jancsó Elemér:* Erdélyi jelleg a magyar irodalomban. Kézirat. 1925. 26. – Uő: A másik magyar haza. Bevezető. XIII. – Uő: Az erdélyi magyar nyelvművelő társaság iratai. Bukarest, 1955. 447. – *Tolnai Gábor:* Régi magyar főurak. 106. – Uő: Erdély változása. Bevezető. XVII.

típusát testesíti meg, akinek a „tudományokban való tökéletesség" a legfőbb kincs, mit művelni, „míg erőnk engedi", kötelesség. A tudományos program része az a reliquiagyűjtő szenvedély is, ami miatt Kelemen Lajos méltán sorolja Hermányit is az erdélyi muzeális gondolat kezdeményezői közé.[109]

A *Nagyenyedi Demokritus* létrejötte szintén erős szálakkal kapcsolódik e tudósi-gyűjtő szenvedélyhez, noha szépirodalmi irányban túl is lép azon. Megvan benne azért az a „csontjai közé ragadott írási buzgóság", mely nyugodni nem hagyta, s végre az első magyar eredeti anekdotagyűjtemény létrejöttét segítette elő. Az alkotásigény felfokozott szenvedélye munkált itt is, ami a felvilágosodást előkészítő időszaknak törvényszerű velejárója.

A „régi" és az „új" irodalom közötti határvonal, az átmenet húzódik Hermányi korában. Horváth János irodalmunk két nagy „ízületének" érintkezési felületét ismeri fel itt: „A régi magyar irodalom latin nyelven indult, teológiai műveltségből sarjadt, és tudománynak tartotta magát, s ez a jellege túlnyomó maradt akkor is, amikor belőle és mellette már világi, nemzeti nyelvű s nem tudós, hanem szépirodalmi színezetű irodalom kezdett sarjadni, felnőni." A két véglet közötti összeütközés zajlik le ebben az időszakban, miként az eszmék világában is. Hermányi már az új harcosa: tisztán az anyanyelvi program alapján áll, s a világiasság követelményét is megvalósítja a *Demokritus*ban. A tanító célzatú tudományos irodalomtól való elszakadás folyamatában is éppen ez a munkája mutat nagy előrelépést. Az eredeti anekdota „dibdáb" világa határozottan elválik a nagy dolgok tudományától, s ha az „általa is bölcsebbé légy" elvvel takargatja is még szándékát, igazi céljának a szépirodalomtól megkövetelt szórakoztatni akarást tekinti. Az irodalmi tudatban bekövetkezett változás szemmel látható; Rákóczi még határozottan állította: „Nem fogom elbeszélni azon érdekes dolgokat, melyek élvezetesebbé szokták tenni az elbeszélést ... mert nem a világ fiainak és az érdekességek hajhászóinak írok." Hermányi álláspontja már éppen ellenkező ezzel, végső soron a „világ fiai" számára érdekes történetek előadá-

[109] *Pierre Hazard:* i. m. II. 118. – *Kelemen Lajos:* Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására. Erdélyi Múzeum 1909. 353–375.

sát tartja céljának. Írónkat olyan literátus légkör veszi körül Erdélyben, ahol „minden jól nevelt embernek bizonyos értelemben íróvá kellett lenni", s ez a vágy nem feltétlenül a művek nyomtatott formáját kereste, de életformát jelentett, melyben a kéziratos munkák felolvasásának, az előszóban előadott elmésségeknek és anekdotáknak is szerepe volt.[110]

A régi és az újabb magyar irodalmat összekötő szálak különösen a szépprózа vonatkozásában eléggé ismeretlenek. Hermányi arra nyújt művével alapot, hogy az 1770-es évek után mindent újrakezdő, prózai törekvések előzményeit felismerjük nála. Bessenyei megvetőleg szól a *Magyar Néző* jegyzéseiben a ponyvára került régi magyar próza általa ismert termékeiről. De nem szól sem ő, sem a későbbiekben nem szólnak elég erővel mások azokról a művekről, amelyek között a *Demokritus* előkelő helyet kap, és amelyek a polgári jellegű szépprózа igényeihez alkalmazkodva jöttek létre. A descartes-i elemzésből kiinduló író az élet ábrázolásában a felvilágosodás irányába tartó szépprózai elvek közül is sokat valóra váltott, ha természetesen annak reprezentatív műve megalkotásáig nem is juthatott el. Az európai műveltség olvasmányanyaga, a főúri előfelvilágosodás hatása, a franciásság irodalmi beáramlása egyaránt érvényesült már. Bárha az anekdota s ennek eredeti változata, mely a kisepika sajátos hazai megvalósulása volt, tartalmaz sok mindent a régiből és a provinciálisból, ez a műforma az időszerű, felvilágosult irodalmi program kezdeményezője is tudott lenni. Az apró történetekből derűs gyakorlati bölcsesség árad, s mint Kolozsvári Grandpierre Emil használja a szót, „a győzödelmes erő" éreztetése bújik meg itt, s a filozófiai optimizmus és a józan okosság együttesen hatnak. Az anekdota „aprópénzre váltott filozófiája" is fontos funkciót tölt be: ha csak valóban az életnek egy-egy parányát veszi is a jókedély nagyítóüve-

[110] *Horváth János:* Magyar versek könyve. Bp. 1942.[2] 17. – *II. Rákóczi Ferenc* Vallomásai. Ford. Domján E. Miskolc, 1903. 145. – *Kerecsényi Dezső:* Az irodalmi tudat a régi magyar irodalomban. Kézirat. 1923. 4. – Uő: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Minerva 1923. 1–46. – *Tolnai Gábor:* Régi magyar főurak. 205. – Uő: Erdély változása. XX. – Uő: Lázár János. 168.

ge alá, akkor is a való élet különböző forrásaihoz jut el, hol a kor világszemlélete általánosítva jelentkezik. Hermányi a felvilágosult ráció szellemében illúziómentes elmésséggel szégyeníti meg és teszi nevetségessé történeteivel az irracionális képzelődést, az emberi korlátoltságot és butaságot.[111] [...]

[111] *Kolozsvári Grandpierre Emil:* Elmés mulatságok, anekdoták. Bp. 1955. 1. – *Tóth Béla:* Magyar anekdotakincs. Bp. 1898. I. 3.

III. A püspökökről és papokról szóló munkák. *Az erdélyi reformatus püspökök élete*

A mű kompozíciója és szövegproblémái

A *Nagyenyedi Demokritus* és az *Emlékirat* mellett Hermányi legfontosabb és irodalomtörténetileg nagybecsű munkája ez a főleg 18. századi püspökökről szóló, több részből összekomponált alkotás. A már fejlett írói tudatra valló, céltudatosan szerkesztett és felépített mű nem valamiféle papi látásmóddal közeledik az egyházi vezetők életének megörökítéséhez, és nem is az egyháztörténet oldaláról helyezi a nagy papi méltóságokat piedesztálra. Ehelyett a szépíró világszemléletével, rendkívüli közvetlenséggel, az anekdotikus és realisztikus ábrázolásmód öntudatosan lerögzített elveinek végigvitelével, a polgárias prózaíró novellisztikus igényével éri el, hogy a munka messze kiemelkedik irodalmi értékben az összes hasonló kortársi vállalkozás közül.

Nem ok nélkül válhattak a püspökportrék az író korának kedvelt olvasmányává, amit mindennél meggyőzőbben bizonyít, hogy az éppen elkészült munkát már a hatvanas évek folyamán egymás után lemásolták, s egyházi és nem egyházi körökben terjesztették nagy számban készült kópiáit. Jellemző, hogy még napjainkban is legalább tíz másolatát sikerült felkutatnunk kézirattárakban.

Három évvel Hermányi halála előtt, 1760-ban készült ez a munka,[112] írói fejlődésének végén, mintegy alkotótevékenységének be-

[112] A mű keletkezési évét tekintve némi bizonytalanságra adott alapot, hogy az egyik szövegváltozat végén „Anno Domini 1766 diebus octobris" szerepel. Ekkor már a szerző halott. Nyilvánvalóvá válik az elírás, midőn a Szigeti István püspök portréja utáni dátumbeírást tekintjük: „Anno 1760. octava Octobris". A Kelemen Lajos feltételezte 1751 semmiképpen sem helyes, mert a szövegben ezen túli események is szerepelnek (Hermányi Dienes József Emlékirata. L. 2. jegyzet. XI.). Különben az egész írás összefügg Verestói György püspökké választásával. Ez pedig 1760-ban volt.

tetőzéseként. Irodalmi elvei kisarkosodtak, s meglepően határozottakká váltak; felfogása a világ dolgairól számos, a felvilágosodás irányába mutató eszme ismeretében és európai szintű olvasmányok hatására letisztult. Ugyanakkor az eredetit kereső és láttató magatartásához, valamint közvetlen elbeszélő modorához is hű maradt. Szoros szálak fűzik e munkát a *Demokritus*hoz. Közel egy időben készültek, de a *Demokritus* lényegében és túlnyomó részében már elkészült (1759), amikor más céllal a püspökportrék megírásához fogott.

A püspökökről szóló munka nem korlátozódik kizárólag a püspöki portrékra. Három, céltudatosan összekomponált egységből áll: 1. az elöljáró beszédből („Édes posteritásim..."), 2. a hazudozó halotti orációkról szóló, de ide kitűnően alkalmazható és aktualizált paszkvillusból („Elöl-járo beszéd és rövid Satyra"), 3. magukból a püspökarcképekből.[113] Az egyes másolati példányok mostohán bántak ezzel a tudatos elrendezéssel, hol egyik, hol másik alkotórészt hagyták el az új kópiában. Néhány másolat csak a püspökéletrajzokat emelte ki és használta fel. Mások azonban ragaszkodtak az eredeti összeállítás beosztásához, s az ilyenek alapján rekonstruálhatjuk Hermányi eredeti szándékát. [...]

Az erdélyi református püspökökről szóló munka, bárha kéziratban maradt, az olvasói érdeklődést felkeltette. Nem egy példányon külsőleg is látszik, hogy sűrűn és többen forgathatták és olvasták. Bod Péter nem kevés malíciával írta, hogy vele ellentétben „megállítani", meglepni volt képes „olvasóit" sajátos ábrázolásmódjával.[114]

Elöljáró beszéd: „Édes posteritásim – ha kik lésztek"

A püspöki portrék elé írt előszó nem valami szokványos, a „kegyes olvasót" tájékoztató, nemes tulajdonságokra biztató, mecénásokat dicsérő, valláserkölcsi tanulságokat összegző bevezetés.

[113] A marosvásárhelyi kolligátumban (Teleki Dokumentációs Könyvtár Ms. 239. MTA mikrofilm A 737/III.) az 1–2., 69–70. és 87–134. lapokon. Az idézetek ebből a másolatból valók.

[114] *Bod Péter:* Polikárpus. A kegyes olvasóhoz.

Sokkalta több annál: tisztán világi szemlélettel az irodalom elvi kérdéseit foglalja össze, és fontos dokumentumát adja az irodalmi tudat hazai fejlődésének.[115] Valóságos ars poeticája ez Hermányinak, de egyben a fordulatot hozó, új irodalmiság kezdeteinek is. Az elöljáró beszéd alapján mérhető le igazán, hogy a „csak" anekdotázónak, az „elegy-belegy" dolgokról állítólag csupán naiv spontaneitással író szerzőnek, a látszólag krónikás ténykeresőnek milyen alapos és határozott programja s az újabb igényeket érzékenyen tükröző elmélete volt. [...]

Nem mindegy számára, hogy írásaiban mit emel ki a környező világból. Édesapjára hivatkozva mondja, hogy annak írásaiban „jobb szívvel" szemlélte volna „az ő idejében ecclesiastica és politica aetast", mint „azt a sok ideális prédikátziókat, amelyekre semmi szüksége nem lévén, adta pap-sógorainak". Az „aetast", a kort tükröző, a valóságot hűen ábrázoló írásokat akarta ő megalkotni.

Az elöljáró beszéd súlypontját azok az elvi megfontolások képezik, melyeknek alapján elkötelezi magát a korban még széltében „haszontalan"-nak minősített irodalom mellett. Nyíltan hitet tesz a szépprózа modern polgári elve oldalán, miszerint a való élet ábrázolását a látszólag apró, köznapi jelenségeken keresztül kívánatos bemutatni. „Láttatnak a dolgok egyrészt kicsinyeknek, de nagyobbra való elmélkedésre adnak okot" – írta, s ezt az elvet mindig következetesen betartotta írói gyakorlatában. Irodalmi munkái, kezdve *Emlékirat*ával, folytatva a *Demokritus*szal és végezve akár a *Sidók Talmudjá*nak feldolgozásával, mindenkor és mindegyik „dib-dáb dolgokról" szól azzal az igénnyel és öntudatosan vállalt hittel, hogy általuk valami mélyebb, szélesebb perspektívát sikerül feltárnia. Jól látja, hogy egyesek „különb-különbféle dolgoknak szemét rakását" (vagy mint a *Demokritus*ban írta, „sok dib-dáb dolgoknak tővel-heggyel s éllel-fokkal, ággal-boggal összehánt szemétdombját"[116]) vélik rosszallóan felfedezni az efféle írásokban, de ő felülemelkedik e nézeteken, s az „időtől" vár

[115] A Hermányi előtti irodalmi tudat fejlődéséről az előszók tükrében kitűnő összefoglalást ad *Kerecsényi Dezső:* Az irodalmi tudat a régi magyar irodalomban. Kézirat. 1923. – Uő: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Minerva 1923. 46.

[116] Előszó 5.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

elismerést, mondván, hogy „időre-hóra valaha holmi haszon csak származhatik ebből". Ha szerényen is, de tisztában van eljárásának értékével: „ennyi szemét között olykor aranyat is fog találni a gondos elme".

Az élet mindennapjainak és apró jelenségeinek mindenek fölé helyezése mellett a valósághoz és az igazsághoz való ragaszkodás követelményét tartja Hermányi az írói alkotás lényeges kellékének. Adott esetben a püspökökről szóló elbeszélései kapcsán elmondhatja, hogy „az igazat írta felőlük". Ismerteti módszerét és célját: „Úgy írtam le a püspököknek életeket, hogy azokból őket jobban megismerhessétek, mint az őfelettek elmondott hazudozásokból, melyeket hallottatok vagy olvastatok volna róluk". A püspökarcképeket így állítja szembe kora megszépítő hazudozásaival és a halotti orációk dicshimnuszos világával: „mások úgy írhatják le őket, mint angyalokat", de ő ragaszkodik, hogy „mint embereket" elevenítse meg a püspököket hibáikkal és gyarlóságaikkal együtt. Ez az az elvi álláspont, melyben leginkább különbözik kortársaitól. Ezen a ponton kerül vitába a püspökök életét éppen nem ilyen módszerrel leíró Bod Péterrel és másokkal is.

A valóságos emberek mindennapi körülmények közötti ábrázolásának gyakorlati megnyilvánulásait mindenkor elismeréssel illette a róla szóló kritika. Tudatosságát már ritkábban fogadta el. Íme az elöljáró beszéd tanúsága, hogy vitában s ellenvélemények tüzében is határozottan és elviekben foglalt állást szilárd meggyőződése mellett.

E reális ábrázolást szem előtt tartó elvi megfogalmazásban figyelmet érdemel az a megjegyzése, hogy bár az egyes alakok valóságos bemutatásához szükséges tárgyból nagy bőségben rendelkezett tényanyaggal, mégsem írta le mindazt, hanem a legjellegzetesebbet válogatta ki belőlük. „Tudtam többeket is – írja –, de ezeket elégnek tartottam..." A lényegkiemelés, mely a lényegtelen elemek kiküszöbölése révén valósul meg, már igen közel áll a típusalkotás követelményeihez.

Hermányi teljes tudatossággal állítja e helyütt is, hogy „a gonoszságoknak hiteles dokumentumai" elégségesen láttatják korának hibáztatott jelenségeit, anélkül, hogy eltúlozná vagy esetleg szenvedélyes hangon ostorozná azokat. A kritikai ábrázolásnak ha nem is a polgári kritikai realizmus mércéjével mérhető megvalósu-

lását látjuk meg Hermányi saját maga által jellemzett alkotásmódjában, annyi kétségtelen, hogy már nagy ívben elkanyarodik a feudális barokk eszményektől.

Tele van az elöljáró beszéd személyes vonatkozásokkal, utal az életében előfordult sérelmekre, s nem utolsósorban arra, hogy irodalmi munkásságát hogyan fogadták, miként ítélték meg. Rezignált megjegyzései arra engednek következtetni, hogy bizony eléggé feszült viszony alakulhatott ki közte és egyes kortársai között. Bod Péterrel sem volt felhőtlen a kapcsolata: lényeges felfogásbeli ellentétek voltak közöttük, s ezekben a nézetkülönbségekben elöl jártak az irodalomról és tudományról vallott különböző álláspontok. Hermányi elvi kérdésekben elfoglalt álláspontját s gyakorlatban keresztülvitt irodalmi eszményeit olyan haladó, újat hozó világnézetből eredeztetjük, amely szinte törvényszerűen konfliktust rejtett magában, s összeütközést eredményezett a régihez ragaszkodó s szerzőnk irodalmi látásmódjával nem szimpatizáló körökkel.

Úgy tűnik az elöljáró beszédből, hogy az irodalmi elvek miatt is kapott (vagy tán visszaadott) sebek nem vették el az író kedvét a további tervektől. Sőt talán a püspököknek mint embereknek ábrázolása egyenesen felhívta figyelmét a társadalom más rétegeire, s ezzel az arcképcsarnok további bővítésének lehetőségére. „Írhatnék én az enyedi professzorokról és némely más főemberekről, mégpedig belső emberekről is, sok szomorú és jó dolgokat – közli –, s talán nem is ártana, hogy szemlélhetnénk azokból, mint tettük magunkat méltatlanokká a mi békességünkre." Ha nem is vehetjük komolyan, hogy ilyen „professzorokról" vagy netán „főemberekről" szóló külön munka elkészítésére vállalkozott volna, annyit a szerző életműve töredékességében is elárul, hogy körvonalaiban ténylegesen kialakulhatott egy olyan koncepciója, ami alkalmat adott volna kora különböző társadalmi rétegeiből származó alakok portrészerű megformálására. Erre vall, hogy a *Nagyenyedi Demokritus*ban mily sok professzori élet- és jellemrajzot, valamint főúri arcképet alakított már ki tudatosan az itt rögzített elvek szigorú betartásával. Nem is szólva a *Nagy Enyedi Eklesiának Papjai* című munkájáról, ahol az embert mindennapi környezetében ábrázoló törekvés ugyanúgy portrészerűen érvényesül, mint a jelen, püspökökről szóló írásában.

Hermányi egyetlen ismert verses munkáját tekinthetjük ebben az írásban. Eredetileg az elöljáró beszéd illusztratív kiegészítéseként szerepelt. Később a másolók ismételten elszakították egymástól a két szöveget, de a címet nem változtatták meg, ezért legtöbbször *Elöl-járo beszéd és rövid Satyra* címen kerül elénk. Szerzőnk más alkalommal ismételten megvallotta, hogy mint „poéta" nem jeleskedett, mindig jobban kedvelte saját alkotásban a kötöttségtől mentesebb prózát. *Emlékirat*ában kifejtette: „Én a Poéták verseit s fabulait igen szeretem vala."(87.) Technikai hozzáértése azért volt; apjával kora gyermekségében együtt olvasták a „pogány" poétákat, s apját dicséri „poetica vénája" miatt. Tőle sokat tanulhatott, ha annyira nem is vitte: mert atyja könyv nélkül fújta Balassa és Beniczki énekeit.[117]

Az 1760-ban írott püspökportrékhoz és az elöljáró beszédhez viszonyítva a *Rövid Satyra* nem egyidejű alkotás. Hermányi ezt még 1731-ben, torockószentgyörgyi papsága idején írta, s most, majd harminc év után joggal alkalmasnak ítélte felhasználásra. Nemcsak tartalmi okok és a szatirizálásra szánt tárgy azonossága adott aktualitást e régi írás elővételének, de szorosan összefügg az éppen 1760-ban hivatalba lépő új püspök, Verestói György személyével. Szerzőnk még ifjúkorában ismerte meg Verestóit, de nem nagyon szívelhette, mert már akkor „felleges, új akadémikus"-nak nevezte enyhe gúnnyal. A verset Hermányi erről a korban egyébként divatos és nagyhírű halotti orátorról írta, hogy kigúnyolja az annak idején általa fémjelzett, a valóságot túldíszített szólamokkal elfojtó irányzatot.

A vers születésének előzményeit jól megvilágítja egyik *Demokritus*beli anekdotája:[118] szerzőnktől, a fiatal torockószentgyörgyi református paptól valami „jeles prédikáció" szövegét kérte kölcsön a helybéli unitárius esperes, minthogy a „nem igen reális" unitárius prédikációt élénkíteni akarta. És mivel hallott már harangozni valamit Verestói híres-hírhedt beszédeiről, ilyent szeretett

[117] Emlékirat 87., 27., 30.

[118] Nagyenyedi Demokritus 176–177. – *Klaniczay Tibor* is utal rá (Hermányi Dienes József ismeretlen munkája. ItK 1954. 60–61.).

volna kapni szerzőnktől. Kapott is tőle Verestói-beszédet, de alapos kritikai észrevételekkel. Azt a beszédet küldte el neki, amelyben Verestói a „halált szolgának segődtette", s „kacajokat indított" a gyászolók körében. Hermányi ráírta nagy betűkkel az orációra: „Mint a nyárhoz a hó, s mint aki télben leveti ruháit, olyan, aki bánatos szívnek éneket mond." – Ilyen előkészítés után az unitárius esperes elkerülte a beszéd felhasználását, és visszaküldve megírta Hermányinak: „Nem kell nekem, uram, efféle". Szerzőnk viszont nem tudott napirendre térni Verestóinak józan okosságot sértő prédikátori elvei felett, és a saját valóságlátó nézeteiből kiindulva írta meg a *Rövid Satyrát*.

Ahogy az elöljáró beszédben és a püspökjellemrajzokban a megszépítő hazugság ellen fordult a valóság védelmében, ugyanúgy itt is ez a fő mondanivalója: korában „megúnttá" vált a „valóság", s helyette mindenek a „hijába-valóság" után kapkodnak. Méltán éri tehát a szatíra Verestóit, hogy ő is beállt e hiábavalóságok kergetői közé, sőt vezérszónokukká lett. „Orátori mázzal bévakolja" a meghalt nagyságok és méltóságok jellemének sötét foltjait, hogy csak a kiválóságot és előnyös tulajdonságokat láttassa. Szemére hányja továbbá, hogy „hasznosabb matériát is találhatna" ennél a sok zűrzavarnál, mely emlékezteti a vajúdó hegyektől született nyomorult egérre. Részletesen lefesti gúnyból a Verestóira jellemző prédikátori stílust, megmutatja benne, hogy miként „habar" s „zavar" itt egybe minden zagyvaságot „egy akárki ... magyar". Mindez egy szélesen terpeszkedő mocsár képét juttatja eszébe. Még Verestói városán is csíp egyet csattanóul: „Szégyelheted ezt, Kolozsvár!"

A püspökportrék

Eredeti címe nincs a munkának, illetőleg a különböző másolatok más-más címmel jelölik. Hermányi csak röviden, egyes utalásokban ejt szót az életrajzi eseményekről, évszámokról, tényadatokról meg készakarva megfeledkezik. Semmi esetre sem nevezhetjük tehát püspökéletrajzoknak. Bod Péter ilyen tárgyú munkájá-

tól[119] élesen különbözik műfajilag is. Közel áll a korban Európaszerte tért hódító jellemképekhez, jellemrajzokhoz és különböző erkölcsfestő művekhez, melyekben valóban élt vagy élő személyek állnak a középpontban. Hermányi nem éri el ugyan a fejlett irodalmaknak e műfajban kibontakoztatott alapkövetelményeit, de az adott körülmények között ilyen szándék félig spontán megjelenésével számolhatunk. Leginkább precízek akkor volnánk, ha „püspökportrék"-ról és „püspökökkel kapcsolatos anekdoták"-ról szólnánk, minthogy e kettőnek szoros összefüggése adja a mű sajátságos ízét és értékét is. Életrajzi tényanyag szempontjából, tudományos, egyháztörténeti oldalról kétségtelenül igen hiányos ez a kép, de kárpótol közvetlen, embert ismertető, jellemet és kort láttató előnyös tulajdonságaival. Már a 19. század elején Kerekes Ábel szászvárosi tanár, aki Tóth Ferenchez, a püspökök élettörténetének tudós kutatójához megküldte Hermányinak e művét, a kísérő levélben nagyon helyesen utalt sajátos értékére: „Ott, ahol a nevezetes dolgok nem hibáznak... ezen apróságok igen jól jönnek ki... és éppen ezért püspökjeinket inkább megismerteti Hermányi, mint Bod..., mert ezek a feljegyzések éppen a hézagot pótolják ki a helyes combinátióhoz."[120]

Mindössze nyolc, lényegében vele kortárs erdélyi református püspököt, főpapot szemel ki arcképcsarnokába: Tofeus Mihályt (1679–1684), Nagyári Józsefet (kivételesen csak fejedelmi „papot", †1694), Veszprémi Istvánt (1690–1713), Vásárhelyi Istvánt (1720–1728), Bonyhai Simon Györgyöt (1728–1737), Szigeti Gy. Istvánt (1731–1740), Deáki Józsefet (1740–1748), és Borosnyai L. Jánost (1749–1760). Ezek mellett megemlíti még Pelsőtzi Jánost és az 1760-ban megválasztott Verestói Györgyöt, de róluk nem ír részletesen.

Az írás szerkezeti, komponálási szabályokat látszólag nem követ. Egymás után, időrendben következnek a bemutatásra kerülő személyek. Első pillantásra az egyes alakok megelevenítésében nincs következetesen végigvitt, ismétlődő, felismerhető szerkesztési, tematikai elv. Úgy tűnik, mintha teljesen spontánul ömlene

[119] Bod Péter Polikárpusa határozottan életrajzírói céllal készült.

[120] Kerekes Ábel levele Hermányi püspökökről írott munkájának kíséretében. OSZK Quart. Hung. 1043/IV. 103/a.

mindaz az érdekes eset, anekdotai kitérő, jellemző tett- és tulajdonságfelsorolás, amelyet szerzőnk megörökítésre méltónak tart. Alaposabb vizsgálat után azonban rájöhetünk, hogy bizonyos szerkesztési igény és tisztán kiforrott célratörés jellemzi e püspökportrékat.

Általában minden püspök bemutatásában érvényesül a jellem konkrét megformálására irányuló törekvés. A formális jellemfestés gyakran csak a tulajdonságok felsorakoztatásából áll: „Bonyhai György igen termetes, szép tekintetü, szelid és gravis ember... (97.), „Deáki József igen ékesen szolló, és mind az Urak, mind Ecclésiája elött kedves Pap vala..." (104.) stb. Leggyakrabban ezzel a bemutatással kezdődik a portré, és fokozatosan felveszi az egyes tulajdonságokhoz kapcsolódó példákat, gyakorlati vonatkozásokat, mígnem úgy érzi a szerző, hogy olvasója előtt ismertté tette alakját, hogy majd az elkövetkező kitérőkben, epizódokban, történetekben, anekdotákban azonosítsa vagy csak beleképzelje az előzőekben megismert tulajdonságokkal rendelkező hőst. Általában összefüggésben vannak a közvetlenül adott jellemzések az anekdoták által megvilágítottal, de távolról sem mondható el a teljes következetesség e tekintetben. Van továbbá igyekezet arra nézve is, hogy bizonyos jellemvonás oldaláról mindegyik alakját elmélyültebben vizsgálja. Így például az anyagiasságukat vagy éppen idealizmusukat, pénzhez való viszonyukat szinte minden esetben taglalja, s a vonatkozó anekdotákból is bőven illeszt ide ilyen példaanyagot. Ételhez, italhoz való viszonyukat is rendre megismerteti.

A már sokoldalúan jellemzett alakokat valósággal körülbástyázzák az anekdoták, mulatságos esetek, pletykás históriák vagy mint ő írja: „némely tréfás dolgok", „holmi léhás dolgok" stb. Előfordul, hogy az egyik vagy másik püspökhöz illesztett anekdoták nagyobb része már önállósuló életet kezdett, s szinte önmagában is megállna, mert a főpap személyétől jóval előbb elszakadt már. Véletlenül sem fordul elő azonban, hogy olyan témát választana, amely a püspökök nagyságát kimerítő alapossággal dicsérné, nagy tetteikről számolna be, az egyház felvirágoztatásáért vívott harcaikról szólna stb. Sőt, ha alkalomadtán ilyenhez torkoll mondanivalója, nyomban másra tereli a szót. Például Szigeti Istvánról írva eljut tragikus politikai okok miatt történt bebörtönöztetésé-

nek eseményéhez. Ez lenne igazán „nagy dolog", még ha a témának politikailag kényes részét kerülné is. De mit tesz: elhárítja a tárgyat, mondván: „mely Árestomnak históriája nagy volna, ha ide leírnám" (101.). Ez az a tisztán kiforrott önálló írói célkitűzés, amely megadja ennek az írásnak is eredetiségét s irodalmi becsét. S ha más tekintetben, a művészi kidolgozás részkérdéseiben nem is valósította meg maradéktalanul a szépprózai portrérajzolás összes követelményét, és helyenként csupán ráérzett azokra, mégis a *Demokritus* mellett Hermányi legkiérleltebb munkáját tekinthetjük benne.

A *Nagyenyedi Demokritus* valamennyi irodalmi erénye megtalálható e munkában is. Míg azonban a *Demokritus* előnye abban állt, hogy az anekdotáknak különálló, novellisztikus formáját teremtette meg, addig a püspökportrék lényegében visszakanyarodást hoztak egy vonatkozásban, minthogy az önállósulás útján lévő kisepikai egységeket ismét keretbe szorították, bár ez a keret már nem tisztán emlékirati forma, hanem a jellemábrázolásnak magasabb szinten teret nyújtó portrék irodalmiasabb s modernebb kerete. Sok története ugyanúgy, mint a *Demokritus*ban, eléri a kitérőkben megvalósítható novellisztikus szintet. [...]

Némely utalásában anekdotizmusa ellenére képes a valódi korproblémák ábrázolására. Kitűnik mind közül az adott időszak filozofikus szellemiségének érzékeltetése: „Ekkor pedig – írja – a Philosophiát Enyeden is az Ifjúság igen kedvelli vala, de a Philosophiae Professor manibus pedibusque contranitál [kézzel-lábbal ellene mond] vala, és a Cartesiana Philosophia mellett depugnál [kardoskodik] vala." (134.) Hermányi már a kartezianizmus és az újabb 18. századi filozófiai áramlatok összeütközésének szemtanúja, s a maga részéről szükségszerűen túllép Descartes eszméin. Ezt örökíti meg akkor is, amidőn Vásárhelyi Tőke István professzor „sok metaphisica observatióit" vizsgálja, melyeket az a „Volfianus philosophia" ellenében az ortodoxia mellett fejtett ki (uo.). Borosnyai tudományában Hermányi az új filozófiai tanításokat kereste, s mint tőle kapott fiatalkori hatásra, van Til munkáira hivatkozik.

Társadalomlátásának kinyilvánítására kevésbé nyílik alkalma. De egyszer-egyszer a „szegény népre" való utalás érezteti a feszültséget a mindenható nagyurakkal szemben. Jellemző, hogy magában a püspöki hivatalban sem valami önzetlen, világi hatalomtól

független egyházi tisztséget lát, s betöltőiben sem az anyagiaktól érintetlen, tisztes férfiakat, s mögöttük az érdekharcokat, a kisszerű anyagiasságot is szemrevételezi. Pelsőtzi János püspökről például, akit külön egységben nem is tárgyal, álmélkodva mondja el, hogy az az „erőtelen, beteges vén ember", aki püspökségére „éppen tehetetlen" volt, csak a boros-bocsárdi püspöki jószágok javadalmai miatt vállalta a szent hivatalt (128.). [...]

Hermányi és Bod Péter viszonya. Írói vitájuk a püspökök ábrázolásáról

Hermányi püspökökről írott munkája 1760-ban készült, és kéziratban maradt. Bod Péter, a tudós kortárs viszont 1766-ban Enyeden jelentette meg saját írását az erdélyi református püspökökről *Smirnai Szent Polikárpus* címen.[121] A két munka között összefüggéseket feltételező nézetek már elhangzottak a szakirodalomban, de közelebbi vizsgálat, összehasonlítás nem történt, érthető, hogy egymásnak ellentmondó, zavaros álláspontok alakultak ki, s a lényeg sikkadt el. Pedig a téma megérdemli a figyelmet, mert az irodalmi felfogásról, az emberábrázolás különböző módszereiről, mondhatnánk a „realizmusról" szóló íróviták első céltudatos megnyilvánulását tárják fel a két mű megszületésének körülményei.

A Kemény Józsefhez visszamenő feltételezés szerint – amit Makkai Ernő és György Lajos is átvettek[122] – Bod Péter az „elhírelt Szent Polikárpust Hermányi kéziratairól merítette, vagyis inkább lopogatta", azaz Hermányi művét Bod forrásként messzemenően

[121] Teljes címe: Smirnai szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztényi szorgalmatossággal kegyesen viselő Erdélyi Református Püspököknek Históriájok (1554–1760). *F. TS. Bod Péter*. Nagyenyed, 1766.

[122] Gróf Kemény József és Mike Sándor levelezése. Kiad. *Gazda Ferenc*. Erdélyi Múzeum 1943. 146–184. Kemény Mikéhez 1853. nov. 21.-én. 160–164. – *Makkai László:* Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Szellem és Élet 1943. 181. – *Makkai László:* Erdély története. Bp. 1945. 499. – *György:* Nagyenyedi Demokritus. IX.

felhasználta. Egy egészen más ötlet a magyar irodalomtörténet kézikönyvében csak egészen frissen merült fel, eszerint Hermányi püspökportréi „Bod Péter Smirnai Szent Polikárpusának féligmeddig a kritikai paródiái" lettek volna.[123] Ez utóbbi megállapítás csak azért is zavaros, mert Hermányi három éve halott volt már, amikor Bod műve megjelent, tehát paródiát arról még „féligmeddig" sem írhatott.

Mielőtt a kérdésre teljes választ adnánk, néhány tényt rögzítsünk le. Bod Péter kétségtelenül ismerte Hermányi hagyatékát, abból több esetben saját céljaira felhasznált szövegeket. Ezt mutatják a *Nagy Enyedi Eklesiának Papjai* című Hermányi-műbe tett saját kezű bejegyzései, továbbá a *Sidók Talmudja* című Hermányi-írásról készített másolata, valamint egyéb feltételezhető összefüggések is. A Hermányi-hagyaték Bod által való felhasználása azért bír különösebb fontossággal, mert kettejük között még szerzőnk életében nem valami kiegyensúlyozott kapcsolat lehetett. Igaza van a szakirodalomnak, hogy Hermányi feltűnően gyanús módon Bod Pétert „egyszer sem" említi meg, holott Bodot erős szálak fűzik Nagyenyedhez, tanulása és tanítósága Hermányi közvetlen közelségében zajlott le, s hivatalai sem estek messze szerzőnk székhelyétől. Ha valamit enyhíthetünk az „egyszer sem említés" szigorúságán, megjegyezzük, hogy egy alkalommal név szerint utal a *Demokritus*ban is Bodra, de ez is csak gyanút ébreszt fel. (Nádudvari Péter fiáról írja, hogy ez „Bod Péternek nem keveset használt holmi káptalanbeli írásoknak kommunikációjával", minthogy Nádudvari Geczit a fejérvári káptalanban alkalmazták a régi barátírást olvasó tudománya miatt [253., 255.].) De ezen az egy említésen túl és a most tárgyalásra kerülő püspökportrén belüli vonatkozások mellett az egész ma ismert életműben hiába keressük Bod nevét. Egyszer egy homályos, semmitmondó utalás van Bethlen Kata „udvari papjára", de alkalmasint az 1740-es évek legelején még más lehetett az, mint Bod (188.).

Hermányi püspökportréiban is csak egyszer szerepel Bod Péter neve, mégpedig a Borosnyairól adott arcképvázlatban. Arról szól itt a szerző, hogy Borosnyai az emlékezetes Nádudvari-ügy miatt elhagyván Enyedet Udvarhelyen lett professzorrá, s nagy buzga-

[123] Kézikönyv II. 614.

lommal látott hozzá a tanítás felvirágoztatásához. Püspökké választása után, 1748–49-ben, megtartani szándékozva professzorságát is, és „hogy pedig az iskolai tanításban fogyatkozás ne lenne, gondolá, hogy maga mellé veszi második professzornak Kőrösi H. Józsefet..." Ekkor szólt bele a dolgokba Bethlen Kata és az erdélyi kulturális-iskolai ügyekben mindenható Teleki família: „Gróf Teleki Józsefné Bod Pétert, a maga udvari papját igyekezi vala betenni, és szép summa pénzt szerzett, hogy a professzornak fundust erigálna." (131–132.)

Elképzelhető, hogy „micsoda nagy szimultás", versengés és feszültség támadt Bethlen Kata és a püspök között Bod Péter miatt, ha Hermányi rendkívüli alapossággal nézett utána veszekedéseiknek. Az először kiszemelt Kőrösit már beszállásolta Borosnyai a gimnáziumba, amikor a főúri akaratnak kellett volna engednie. De úgy látszik, nem volt engedékeny s megalázkodó a püspök, mert a grófnő „teljes volt haraggal Borosnyai ellen". Bodot is érzékenyen érintette negligálása, és „indulatosan" reagált a fejleményekre. Hermányi a beszámolóban egyértelműen Borosnyai mellett tör lándzsát, s rosszallóan tekint Bethlen Kata haragjára és Bod indulatoskodására. „Szomorú"-nak tartja, hogy ilyesmi fordult elő. Mindennél többet mond, hogy a kollégium károsodását tekintve Hermányi egyaránt okolja mind az udvarhelyi jezsuitákat, akik a „főudvarnál" elvágták a kollégium fejlődésének lehetőségeit, mind Telekinét, aki bárha – elismeri – sokat tett is ebben az időben „adakozással" az egyház ügyében, ezzel a viszálykodással azonban nem használt neki.

Bod személyével kapcsolatosan igyekszik szerzőnk tárgyilagos lenni, tudatja, hogy információit „hosszasabban" Borosnyaitól kapta: „Ő egyképpen, Bod Péter pedig másképpen beszéli a dolgot, akik között én bíró nem lehetek." Megpróbálja hát objektíven mérlegelni, hogy melyik személy – Bod Péter vagy Kőrösi H. József lett volna alkalmasabb a professzori szék betöltésére. Ennek a mérlegelésnek csak az első pontja maradt meg a szövegben, utána hiány következik minden kéziratban („Hinc quaedam desunt" – uo.).

Az első érvelő pont, mely Bod Péter tudományát erősen kétségbe vonta, így következik: „Hogy – pro primo – a literatúrát az iskolában jobban-jobban lábra kaptassa, ... Kőrösit Bod Péternél

jobbnak tartotta. Igaz is, hogy Kőrösi a deák nyelvet erősen tudja vala, és egyebekben is szép tudomány vala nála." – Mi következhetett még ezután a következő pontokban Bod megítélésére, nem tudjuk, mert a „pro secundo" szövege már hiányzik. Nem valószínű, hogy Bodra hízelgő lett volna. Mivel véleményünk szerint az eredeti szövegből itt egy lapot kitéptek, az első másoló már csak a hiányt konstatálhatta, s így vonul végig ennek jelzése az összes másolati példányokon. Ha Bod Péter kezébe került Hermányi halála után a kézirat, s ebben a Hermányi-hagyaték sorsát ismerve aligha kételkedhetünk, feltételezhetjük, hogy nem szívesen látta a szövegben a reá nézve dehonesztáló jellemzést. Indulata különben sem volt éppen Hermányi felfogása irányába hangolva, ezért könnyen elképzelhető, hogy ő semmisítette meg a hiányzó szövegrészt. Bod a saját püspökéletrajzaiban szintén beszámol Borosnyai udvarhelyi professzori tevékenységéről, de semmit sem árul el a köztük megesett konfliktusról, noha az fájó pontja maradhatott annak ellenére, hogy ugyanabban az évben elnyerte a magyarigeni eklézsia papi állását. Ez utóbbi azonban tudósi ambícióit kevésbé elégítette ki.

*

Lényegbevágóbb s tisztán elméleti irodalmi kérdések merülnek fel Hermányi és Bod Péter kapcsolatában akkor, amidőn kettőjük püspökökről szóló munkáját összevetjük. Bár nem nevezik meg egymást, mégis nyilvánvaló, hogy egyik a másikkal perel ott, egymás alkotómódszerét és ábrázolási technikáját teszik kritika tárgyává. Egy valóságos 18. századi irodalomelméleti vitának leszünk tanúi, ha kissé alaposabban megvizsgáljuk a két szerző azonos tárgyú munkájának előszavait.

Hermányi elöljáró beszédében állást foglalt a valósághoz és az igazsághoz hű ábrázolásmód mellett, elkötelezte magát a mindennapos, apró, de jellemző események és tulajdonságok megörökítése mellett, s tudatosan vállalta, hogy inkább a dib-dáb dolgok „szemétrakásának" ítéljék munkáját, mintsem hazudozásokat, hívságos dicséreteket írjon; emberek helyett angyalokként formálja meg a püspököket.

Bod Péternek a püspökéletrajzaihoz illesztett előszavában a „kegyes olvasó" meglepetésre olyan szövegrészekre bukkan, ame-

lyek Hermányi elvi célkitűzéseit vitatják, s hevesen elítélik, s – ha név nélkül is – hivatkoznak szerzőnk püspökökről írott munkájára. Tudatja Bod az olvasóval, hogy „nemrégen valaki" egy írásában – vele ellentétben – úgy írta meg a püspökéleteket, hogy „az istenfélő jó embereknek erőtlenségből esett fogyatkozásaikat szedte egy rakásba jó cselekedeteikről semmit sem emlékezvén".

Feltevésünket, hogy ebben az utalásban Hermányiról van szó, csak megerősítik a munkát bírálat tárgyává tevő további részletek: „Tisztességes ember a szemétdombon hivalkodni nem szeret, amikor a jó illatú, gyönyörű virágokkal teljes kertben mulathatja magát. Úgy azoknak [a püspököknek] megeshetett fogyatkozásaiknak szemétdombján én az olvasót megállítani nem tzéloztam, amint nem régen cselekedett valaki..." Miután kifejti Bod saját elveit, hogy célja a „jó embereknek jó emlékezeteket fenntartani", nem tud betelni az eltorzított Hermányi-féle ábrázolási mód pocskondiázásával: „Mitsoda gyönyörűség valakinek moslékban mosdani, a szemétdombon mulatni, a mások erőtlenségét kosárba szedni, általvetőkre rakni, s a maga hátán hordozni? ... Mit ér valaki azzal, ha a más szemetében, szennyében vakartsál, vagy rothattságában piszkál s azzal mulatja magát...". De elég is ennyi, hisz világos, hogy Bod e kirohanását a „valaki" ellen nem lehet másként felfognunk, mint kizárólag Hermányi és műve nyílt bírálatának, amire a kortárs olvasó azonnal reagálhatott, ha a nevet a már halott író esetében el is kellett hallgatnia.

De nem pusztán csak egyszerű bíráló megjegyzések ezek Bod részéről Hermányival szemben. Az derül ki ugyanis, hogy egy hosszabb ideje tartó polémiának akar Bod véget vetni a nyomtatott szó erejével. Valószínű, hogy Hermányi és Bod között mintegy hat évvel a *Polikarpus* megjelenése előtt szóbeli vita folyt a püspökök ábrázolásának mikéntjéről. Hermányi ekkor, 1759-ben írta püspökportréit, s kifejthette Bod előtt a realitáshoz ragaszkodó ábrázolási törekvéseit, s esetleg készülő munkáját megmutatta néki. Bod kritikája igen elmarasztaló lehetett, mire szerzőnk abbahagyta műve „tökéletességre vitelét", de előszót írt hozzá, amelyben egyrészt kifejtette álláspontját, másrészt Bodnak és a hozzá hasonlóknak képmutató, embereket hazudozásokkal angyalokká változtató módszerét szatirizálta. (Ekkor és így találta igen alkal-

masnak, hogy régi versével a hamis fényt árasztó halotti orátort, Verestói Györgyöt is ugyanitt kritika tárgyává tegye.)

Hermányi egész elöljáró beszédéből kiérzik, hogy nem ő a támadó fél. Inkább védekezik – igaz, igen határozottan – az ellene felhozott vádak ellen. Már eleve úgy merült fel itt a kérdés, hogy egyesek rosszallták és „szemétrakásnak" vélték az olyan munkát, amelyik a valóságot akarja bemutatni. A már megelőző vitára vall Hermányinak az a kifakadása is, hogy „mások" úgy írhatják le a püspököket, ahogy akarják, de ő marad a reális bemutatás igénye mellett, aminek jövőjében bízik. Akinek nem tetszik, vesse azt szemétre – írja –, mások többet s jobbat írjanak. A korábbi szembekerülésre vall az is, hogy éppen az elöljáró beszédben foglalkozik ellenfeleivel, s hivatkozik rosszakaróira, képmutató „belső" emberekre, különböző sérelmeire. Bodnak ellenfelével szemben alkalmazott hangnemét látva arra kell gondolnunk, hogy ez az összecsapás nem is lehetett valami enyhe nézeteltérés, mert jóformán a tisztességét vonja kétségbe írótársának, amikor „moslékban mosdónak" nevezi. Bod Péter oldaláról nézve a vitát, még egy feltűnő jelenséget veszünk észre. Bod a *Polikárpus*t Teleki Eszternek, Toroczkai Zsigmond élete párjának ajánlotta mint patrónájának. Úgy látszik, hogy Hermányi halála után Bod Péter nyert befolyást a Toroczkai család Telekiekkel összefonódó ágánál, ahol eddig szerzőnk volt otthonos. Bod számára célszerű volt, hogy az ez időre sokakhoz eljutott Hermányi-féle püspökporté-gyűjteménynyel szemben írott munkáját aktuális tekintélyekkel, a Toroczkai–Teleki család védelmével támassza alá. Bod Péter más alkalmakkal is biztos hittel alapozott arra, hogy a Telekiek megvédik az „ócsárló, tövises nyelvek ellen."[124]

Ha rövid pillantást vetünk Bod művére, azonnal észrevesszük, hogy gyökeresen más felfogásban, pontosan Hermányi ábrázolásmódjával ellentétes szemszögből rajzolja meg a püspök alakját. Bod „apostoli férfiakat", „istentől vezéreltetett őrállókat" akar teljes „fényességükben" bemutatni. „Jó embereknek jó emlékezetét" óhajtja fenntartani, sőt a „virtusoknak hegyére" szeretné őket felállítani. Gondos munkával kutatja fel, hogy mit cselekedtek „Isten dicsőségére" e kiváló férfiak. Ha netántán emberi gyengesé-

[124] Bod Péter Önéletírása. Kiad. *Jancsó Elemér*. Kolozsvár, 1940. 44.

gekre és erőtlenségekre, emberi hibákra és gyarlóságokra is akadna eközben, célja csak az lehet, hogy a „feledékenység" tengerébe merítse azokat. És miután a „jótselekedeteknek Édenkertébe" így bevitte püspökjeit, már csak az vár az olvasóra, hogy mintegy a „jó illatú, gyönyörű virágokkal ... gyönyörködtesse magát". Nem óhajt tehát Bod emberi fogyatkozásokról írni, nemcsak azért, mert ez az illetőkre rossz fényt vetne, hanem azért is, mert ezekben semmi sincs a jóra való buzdításból. Az ő akarata pedig a hagyományos nevelő-tanító célzat követése, mint írja, a „jó megmutatásával" hasonló erényekre akarja bírni az olvasót. Méghozzá a református vallás tanításainak nem kevéssé elfogult sugalmazása szerint fontos tulajdonságokra. Bod püspökjei ismerik a katolikus térhódítás következtében rájuk háruló feladatokat, harcolnak ügyükért, latolgatják jogi helyzetük artikulusait, s ahol csak lehet, a katolikusok ellen fordítják érveiket. Egész anyagára a korabeli tudományosság módszere nyomja rá a bélyeget. Kronológiai sorrendben minden püspök életét kinyomozza, hol és mikor születtek, tanulmányaikat hogy és mint végezték, milyen hivatalokat töltöttek be, „mit szenvedtek a sok változások alatt e hazában; hol laktak, s múltak ki e világból". Minden összeszedhető adat, rengeteg pontokba szedett artikulus, zsinati döntés, országgyűlési végzések vallási ügyekben – bőségesen megtalálhatók a *Polikárpus*-ban.[125]

Mint látjuk – és még folytathatnák a jellemzést –, mindenütt Hermányi ábrázolási igényével és módszerével ellentétes jelenségeket találunk. Nem ok nélkül tételezünk fel feszültséget kettőjük viszonyában.

Bod teljességgel másként írt ugyanazokról a püspökökről. Az egyháztörténetileg fontos cselekedeteket kereste és hangsúlyozta, míg Hermányi az emberileg jellemző tettekről és tulajdonságokról számolt be. Helyesen állapította meg Klaniczay Tibor Hermányi felfogásáról, hogy „az írónak a magatartása ez a történetíróval szemben". Mennyivel inkább rokon e tekintetben Hermányi Mikessel, mint Boddal! Az irodalmi látásmód különbözősége választóvonalat húz közéjük. Mikes szavai jól érzékeltetik a különbsé-

[125] *Mikó Imre:* Bod Péter élete és munkái. Pest, 1862. 107. – *Sámuel Aladár:* Bod Péter élete és művei. Bp. 1899. 122.

get: „Mert azt nem szenvedhetem, mikor látom némely asszonyokat úgy írni az uroknak vagy attyafioknak, mintha valamely ítélőmesternek vagy püspöknek írnának, ... reá akarják tartani magokat, mintha a nyájas és tréfás levélhez nem kívántatnék az ész."[126] Bod nem sokra tartotta a „hívságos" világias irodalmat, a *Magyar Athénás*ban is közismert módon nem az elbeszélőket és költőket emelte ki, hanem inkább azoknak juttatott előnyt, akik vallásos és tudományos munkákat jelentettek meg az ő koráig.

Bod püspökeinek nincs magánélete, vagy ha véletlenül kitérne is ilyesmire, mind-mind szolid, józan, feddhetetlen családi életet élő ember, s feleségeik, lányaik, fiaik is hasonló, tisztes életet élnek. Egy sem keveredik közülük sem a bor, sem a szerelem bonyodalmaiba. Nem érdeklik Bodot a magánéletek érdekes helyzetei, az úgynevezett novellisztikus elemek, s ha kitérőket mégis alkalmaz a kor szokása szerint még e tudós műben is, akkor azok egészen más természetűek. Részben jámbor példázatok, amelyek „alamizsna pénz" szerzéséről, egyháznak hagyott birtokok visszaperléséről stb. szólnak, részben a 17. század divatja szerinti, e korban már elavult kuriózumok meséiből állnak. Ilyenek például, hogy az egyik püspök milyennek látta a trajektumi vásárban azt a spanyol gyereket, akinek oldalából más gyermek nőtt ki, vagy azt a kezetlen embert, „aki a lábaival dobolt erősen, s a puskát is megtöltötte és a tzélt ellőtte, a tűbe a tzérnát bévonta" stb.[127]

Ennyi ellentétet látva Hermányi és Bod műve között, már-már arra gondolhatnánk, hogy az a vád, miszerint Bod Hermányi írásából „lopogatott" volna, teljességgel alaptalan. Mégsem térhetünk így napirendre a kérdés felett, mert minden elmondott ellentét dacára felhasználható anyagot talált Bod szerzőnk művében. Először is azokat az adatokat vette át, amelyekben az anekdotikus ábrázolásmód ellenére gazdag Hermányi műve. Vannak egyes részek, amelyeket szerzőnk helyzeténél fogva eleve jobban ismert, minthogy közelebb volt az enyedi központhoz, jobb kapcsolatban állt némelyik püspökkel. Ezeket az adatokat anekdotikus részeitől

[126] *Klaniczay Tibor:* Hermányi Dienes József ismeretlen munkája. ItK 1954. 59. – *Mikes Kelemen:* Törökországi levelek. Díszkiadás. Bp. 1906. 75.

[127] Polikárpus 173–194.

(savuktól-borsuktól) megfosztva innen-onnan kiszedegetve átveszi Bod, s méltóságteljes témaként iktatja írásába. Így jár el például Matskási Krisztina válóperes ügyével is: nem az úrasszony és a szolgálatában álló nevelő szerelmi viszonyának anekdotikus történetét hangsúlyozza, mint Hermányi tette, hanem a Borosnyai püspök idejében megesett „nehéz házassági perlekedések"-ről szól a Hermányitól átvett adatok alapján. Leginkább mutatja Bod felhasználó metódusát az „eretnek" Nádudvari Sámuel ügyének megörökítése. E témát Hermányinál senki jobban nem ismerhette, mivel annak paptársa volt, s közvetlen tanúja az eseményeknek. Természetes, hogy itt némi alakítással bár, de szinte kizárólag szerzőnkre támaszkodhatik Bod, s ha úgy tetszik, kivonatolta és sokszor szó szerint „lopogatta" annak anyagát. Az alakítás elsősorban arra irányult most, hogy Hermányi tárgyilagos beállításával ellentétben Nádudvarit megbélyegezze, s mint a konzervatív református teológiának ellenszegülő papot kárhoztassa, a „szent apostoli vallásunknak evorsiójára igyekvő" heterodox tanítót jellemezze. Már a Hermányinál egészében pozitív emberi tulajdonságok is, akár egy szó közbeiktatásával, negatívvá válnak nála: „Magakedveltető, kedves beszédű – de mint kiemeli –, alázatosságot *mutató* ember volt."[128] A további részletekhez pedig kiegészítő elvi okoskodásokat, zsinati határozatokból kiírt, latinizált állásfoglalásokat csatol, amilyeneket Hermányi nem tűrt volna meg: „Konfessionk és Kátékizmusunk ellen nem csak rémonstratizmust de Gratia Universali, hanem iminnen amonnan corrádált opiniokat is faveal és azokat sok ízben é publica Cathedra, sokaknak botránkozásokkal tanította." Máskor azonban tartalmilag a Hermányiéval teljesen egyező szöveget találunk nála: „Ez tanuló korában a deák nyelv tanulásában, poésisben, mathésis és philosophia tanulásban s holmi pepetselésekben, kalendárium tsinálásban s.a.t. töltötte idejét, ... pappá lévén kezdett prédikálgatni holmi idegen és ellenkező vallású embereknek postilláiból" (ti. Pázmányéból és Káldi Györgyéből). Egészen pontosan követi Hermányi szövegét például ama templomi jelenet leírásában, amikor Borosnyai, a főpap leleplezte Nádudvari eretnek szavait. Így írt Hermányi: „kezdé potyogatni az universalizmust, és minekutána a collegája

[128] Polikárpus 201. Kiemelés tőlem. – Gy. V.

az ellen prédikállott volna, vastagabban is kiadá, ... melyeken megindulván Borosnyai János ... az enyedi templomban, midőn Nádudvari prédikállana, felszóval interpellála, mondván: A remonstransok sem szólnak ilyen vastagon! – s kiméne a templomból." Megfigyelhető, hogy mennyire pontosan követi őt Bod ugyanennek a részletnek megírásában: „Nádudvari ... vastagon prédikálván a Pelagius tudományát a templomban, azt nem hallgathatta paptársa, Borosnyai L. János, ... s felforrván megállott és így szólott: – Protestálok! A rémonstránsok sem szólnak ilyen vastagon! – s azzal kiment a templomból."[129]

További vizsgálat tárgya lehetne még Bod Péternek a *Nagyenyedi Demokritus*hoz való viszonya. Bizonyos kapcsolat a két szerző között itt is valószínűen fennáll. A *Polikárpus* alapján például több részlet utal egymásra. Különösen feltűnő egyezések vannak például a Huszti–Makfalvi-ügy hasonló tárgyalása folyamán.[130]

*

A püspökökről szóló két párhuzamos munkától függetlenül utalnunk kell a 18. század derekán élt két, a maga nemében kiváló szerzőnek az ellentétek és különbözőségek ellenére is rokon vonásaira, helyzetük és célkitűzésük kortól meghatározott hasonlóságára. Először is feltűnő, hogy mennyi azonos tárgy foglalkoztatta őket, mennyi azonos témájú munkát alkotott mindkét szerző. Mindketten foglalkoztak emlékírással, egyaránt munkát szenteltek az erdélyi református papok múltjának és a püspökök történetének, diáriumokat, jegyzőkönyveket hagytak hátra „némely Erdélyben történt dolgok"-ról, gyűjtőszenvedéllyel fordultak a történeti, kulturális és irodalmi hagyományokhoz, leírták a talmudot, anekdotagyűjteményt állítottak össze stb. Ezúttal most csak az anekdotagyűjteményekre térünk ki egy bekezdés erejéig.

Bod *Szent Hiláriusa* avagy a „szívet vidámító, elmét ékesítő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok" lényegében a *Demokritus*szal egyidőben készült.[131] Hasonló

[129] 127.; Polikárpus 173. skk., 201. skk.

[130] Polikárpus 184–188. és Demokritus 188., 328.

[131] *Bod Péter:* Szent Hilárius. Szeben, 1760. – *Haraszti Gábor:* Szent Hilárius. Figyelő IV. 1878. 23–28.

cél lebeghetett a szemük előtt: a korban jelentkező szórakoztatási igényre reagáltak ezekkel az olvasmányokkal. Mégha Bod elsődleges célja a „lelki dolgok" előrevitele volt is e munkával, nála ugyancsak jelentkezett a törekvés, hogy olyan „historiák"-ról is kellene szólni, „amelyik ha talán alá-való módon vagynak is iratva, mégis erőssen gyönyörködtetik az elmét". Körültekintően számot vet nemcsak a hazai, de az európai szórakoztatásra hangolt olvasmányigénnyel is: „Vannak tanultabb nemzeteknek nyelveken sok szép mulatságos könyvek, amelyekkel maguk idejekben vagy kedvetlen szomorú állapotjokban szokták magukat ártatlanul megújítani, s kedvetlen idejüket elmebeli gyönyörűséggel tölteni, s amellett a mulatságot szerző szók, dolgok vagy históriák által hasznos tanulságot venni. Vannak ilyen könyvek a magyar nyelven is felesebb számmal, mintsem valaki azt gondolhatná." Íme a program, amely szinte mindkettőjük számára indokolja a szórakoztató anekdotikus irodalom művelését. Más kérdés, hogy Hermányi inkább rátalált a program megvalósítását jelentő útra. Bod Péternek ugyanis a *Szent Hilárius*ban nem sikerült „valóságos historiákat" és döntő mértékben világi tárgyú elbeszéléseket adni, miként Hermányinak. Épületes és tanulságos „curiosus dolgai" még vallásos szellemben gyökereznek, s csak néha térnek ki világi irányba. Mondások, példabeszédek, kérdés-feleletek gyűjteménye ez nagyobb részt, mely sokszor a *Biblia* anyagához kötődik. Erősen a 16–17. században divatos vallásos rejtvénykönyv típusát testesíti meg némileg profanizált változatban. S ami miatt különösen elmarad Hermányi műveitől, az abban a különbségben keresendő, hogy nem az eredeti elbeszélés útjára lépett e munkájával, hanem csak a hagyományos magyarítást művelte, minthogy „szedegetett nagy részén más nyelveken kiadott, írott könyvekből". Kölcsönvett idegen nyersanyagát legfeljebb csoportosította, de nem dolgozta fel, nem alakított rajtuk.[132]

Kétségtelenül messzebb jutott viszont Bod a magyar tudomány ügyének szorgalmazásában Hermányinál. Többek között utaltunk arra, hogy a magyar nyelv ápolását, latinizálástól való megtisztítását szívügyének tekintette. Bod Péter nevezetes nyilatkozata a „tudós emberekből álló magyar társaság" iránt, mely a „magyar

[132] Idézetek a Szent Hilárius bevezetéséből.

nyelvnek ékesgetésére szolgálna, mint más nemzetekben", ugyanazt a törekvést fejezte ki határozottabb formában, mint ami Hermányi tevékenységében is munkált.[133]

Mindketten a református egyház papjai voltak. De míg Hermányi pályáját Nagyenyed kulturális centruma, polgárias környezete határozta meg, addig magyarigeni pályatársa az arisztokrácia, főleg a Teleki család kulturális és társadalmi törekvéseinek hatása alatt állt. A Telekiek az erdélyi tudományos élet hangadói voltak. Bod mint Teleki Józsefné (Bethlen Kata) udvari papja, majd a Teleki gyermekek nevelője, élete végéig szoros, jó viszonyban állt velük. A Telekiek támogatták és lényegében megszabták tudománytörténeti terveit, könyvekkel látták el stb.[134] Bodban a felfelé törekvés és becsvágy meglehetősen kifejlődött. Hermányi viszont nem tört nagy hivatalokra, tudományos dicsőségre, gazdagságra, arisztokraták érdekeivel való összefonódásra, noha része lehetett volna ezekben. Nem volt anyagias. Az élet nyugalmát mindennél többre becsülte. Ha például messzi helyre hívták papi funkció gyakorlására, kérte, hogy küldjenek érte kocsit, mert otthon ülő ember lévén, pénz hiányában lovakat nem tarthat. Nem így Bod Péter, akinek legalább négy szép lováról, kocsijáról, hintójáról gyakran olvashatunk feljegyzéseiben. Bod jómódú, birtokos, pénzes pap volt. Házi diáriuma szinte teljes egészében nem csekély anyagi ügyeit traktálja, kölcsönadott pénzeinek kamatjait tartja számon, s még tudományos tevékenységében s könyveinek kiadásában is gondosan kalkulálta a rentábilis anyagi feltételeket.[135]

A „megpompásult, megpiros-nadrágosult, sárgatsizmásult, megposonivallásult, elkényesedett száz"-ban mindkét szerző jól kitapintja a kor főbb meghatározó erőit. Ezek között a reformátu-

[133] *Bod Péter:* Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza Históriája. Basel, 1760. Előszó 8–9. – *Szilágyi Sándor:* Az Erdélyi Múzeum előzményei. Budapesti Szemle 1859. VII. 325–327. – *Kelemen Lajos:* Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására. Erdélyi Múzeum 1909. 353.

[134] *Tolnai Gábor:* Bod Péter és Teleki József. It 1944. 17–19. – *Kenyeres Imre:* A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században. Bp. 1934. 38. – *Sámuel Aladár:* i. m. 40.

[135] *Sámuel Aladár:* i. m. 211. – *Mikó Imre:* i. m. 106. – *Gyenis Vilmos:* Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához. ItK 1961. 470–473.

sokat sújtó vallási harcok elsőként jelentkeznek. Bodnál azonban erősebben érezhető a felekezeti elfogultság. E témában hevesebb, türelmetlenebb, apologetikus és polemikus, s valamennyire még a régies, gyűlölködő hitvita-szellem kap teret írásaiban, míg Hermányi már egy újabb felfogás híve, mely polgárosultabb eszközökkel kívánja egyháza ügyét szolgálni. A vallási tolerancia Bod szemében még csak annyi, mint a legmesszebb jutó Bod nevelte Teleki sarj számára. A tolerancia nékik elsősorban csak a református vallás szabadságát jelenthette, mert erősebb reformátusok voltak, mint amennyire toleránsok. „A tolerancia a felvilágosodást ellenző protestánsok számára csupán eszközt jelenthetett vallásuk pozícióinak enyhítésére." Hermányi viszont mindezeknél egy lépéssel előbbre járt.[136]

Révész Imre „keményen orthodox" felfogásúnak jellemezte Bod Pétert. Hermányihoz viszonyítva valóban jóval konzervatívabb szellemet figyelhetünk meg nála. Ideálja a barokk kor kialakította világrend. A felvilágosodás és a barokk nagy összecsapása kevésbé tükröződik írásaiban. Ha nem is utasítjuk el teljesen azt az irodalomtörténeti felfogást, hogy Bod bizonyos mértékig a „kezdődő felvilágosodás képviselője", mégsem tekinthetjük tipikusan „a magyar felvilágosodás előfutárjának", mert akkor Hermányi túlértékelését kellene adnunk. Bod Péter a késő barokk embere és tudós írója, s mint Jancsó Elemér mondja róla: „lelke egészen a múlt felé irányítja: tudása, érzelmi világa és az általa kifejtett tudományos rendszer inkább zárókő, mint kiindulópont".[137] Hermányi sokkal inkább híd a késő barokkból a felvilágosodás nagy törekvéseihez és szelleméhez, s a felgyülemlő új elemek adják meg munkásságának végkicsengését. Legszembetűnőbb a különbség

[136] Kézikönyv II. 562. Itt olvashatjuk, hogy Bod „a vallási tolerancia híve". – *Révész Imre:* Bod Péter mint történetíró. Bp. 1916. 23–24. (A továbbiakban: Bod Péter) – *Alszeghy Zsolt:* A felvilágosodás és a magyar protestantizmus. It 1944/45. 3. – *Bán Imre:* Megjegyzések a kézikönyv XVIII. századi fejezetéhez. ItK 1966. 178.

[137] *Révész Imre:* Bod Péter. 23. – *Baróti Dezső:* Érzelem és okosság. Bp. 1943. VIII. – *Klaniczay Tibor:* A régi magyar irodalom. (Jegyzet) Bp. 1953. 456. – Bod Péter Önéletírása. Kiad. *Jancsó Elemér.* Kolozsvár, 1940. 31. – Uő: A másik magyar haza XII.

kettejük között a „filozófusok" iránti érdeklődésben és megítélésben. Bod, hacsak lehet, kerüli őket, nem filozófiára hajló elme. Hermányi viszont, ahol lehet, felkutatja őket, hivatkozik rájuk, velük érvel, mondhatni, vérében van a kor filozofikus szelleme. Szenvedéllyel szereti a filozófusokat, még ha szükségszerűen jó néhánnyal szemben ellenkező véleményt fejt is ki. Bod szisztematikusan filozófiaellenes, s ha nagyon szükséges szót ejtenie a filozófusokról, akkor kizárólag elítélő, heves indulatossággal utasítja el őket, mert szemében ezek mind „atheisták" és „naturalisták", a vallásos élet megmérgezői, az „eretnekek nagyatyjai". Elég szomorú megadással, de semmiképpen sem egyetértéssel „veszi tudomásul", hogy a filozófusok, köztük Christian Wolff kezdenek „mindenütt az első polcra ülni".[138]

Politikai felfogásukban is egyaránt található sok rokonság és eltérő vonás, de a jelenségek, amelyekkel szemben állást foglalhatnak, azonosak. Bod Péter, akinek ereiben apja után kuruc vér folyt, már egészen eltávolodott az atyai felfogástól. A Habsburgházhoz feltétlen hűség jellemezte, ami nem a beletörődésből, mint Hermányinál, hanem az őszinte meggyőződésből és törvénytiszteletből fakadt. Bízott a fennálló állami rendben, a vallásügyeknek jobbra fordítását is onnan várta. Thököly Imrét, Zrínyi Ilonát, Rákóczi Ferencet „pártos embereknek", „lázítóknak" ítélte, akik „zavargást", „zavaros mozgalmakat" támasztottak csupán.[139] Ebben közel áll Hermányihoz, csakhogy míg szerzőnk anekdotikus oldalról közelíti meg a témát, s így kevésbé kap elítélő élt mondanivalója, Bod a tudomány méltóságával mond véleményt. A fennálló társadalmi renddel – mint már a Telekiekhez való viszonyból is látszott – megelégedett, kritikai észrevételeket alig, Hermányihoz hasonló társadalmi leleplezést távolról sem várhatunk Bodtól. Sőt az uralkodó osztálynak nemcsak hűséges kiszolgálója, de valódi híve is volt. Legszemléletesebben bizonyítják ezt kiadott és még kiadatlan levelei, amelyek önzetlen főúrszolgálatát, a szükségesnél

[138] A kézikönyvben (II. 562.) olvashatjuk, hogy Bod „tudomásul vette" az új irányba ható filozófusok felléptét. Vö. *Révész Imre:* Bod Péter. 10–11., 24.

[139] *Révész Imre:* Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez. Bp. 1959. 63. – Uő: Bod Péter. 18–19.

is túlhajtottabb módon megnyilvánuló igyekezetét láttatják. S mint kiderül, értett is az efféle politikához: tudta, hogy mikor kell „kötelességének tartva" patrónusait főben járó zsinatra meghívni, mert „politicusok" jelenléte ott „feles számmal" szükséges; hogy mikor kell riasztani őket a még kivédhető hírekkel szemben, miszerint pl. Bécsben elhatározták, hogy „adót vetnek az Urakra" stb.[140] Hermányi nem bonyolódott ilyen ügyekbe, igyekezett megőrizni függetlenségét, s inkább élt a „dib-dáb dolgok" szabadabb világában. [...]

[140] Bod Péter levele Teleki Ádámhoz. 1760. máj. 14. Közölte *Kelemen Lajos:* Bod Péter levelei. Erdélyi Múzeum 1907. 383. – Bod Péter kiadatlan levele Cserei Mihályhoz. 1746. febr. 21. Mikrofilmen: MTA Könyvtára A 640/XVIII.

Gyenis Vilmos
(1926–1980)

1950-ben, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte meg magyar–francia szakos középiskolai tanári oklevelét, s a Felsőoktatási Minisztérium egyetemi tankönyvcsoportjának élén eltöltött három év után, 1953 novemberében került az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékére, ahol halála napjáig tevékenykedett mint kutató és tanár.

Olyan témát választott szűkebb szakterületéül, amely az ő kutatói éveiben még meglehetősen föltáratlan volt: a magyar világi prózairodalom 16–18. századi történetét, amely részben éppen az ő kutatói sikereinek köszönhetően gazdagodott és színesedett. A 18–19. században megszülető modern novella- és regényirodalmunk hazai gyökereit keresve fordult az emlékirat-irodalom felé, fölfedezve a korábban többnyire csak történeti forrásként számon tartott „emlékhagyó írásokban" a szépirodalom téma- és formakincsébe beépülő jegyeket. A reneszánsz korszakától kezdve vizsgálta a magyar nyelvű kisepikának mint a hazai szépprózа hiátustöltő műfajának alakulását, formálódását, más műfajokkal való összefüggését. Kutatásaiban mindvégig látta és láttatni tudta az irodalom és a maga súlyának nem megfelelően értékelt, úgynevezett „irodalom alatti kultúra" folytonos egymásra hatását, egymásba áramlását, a népszerű irodalomnak a 18. században betöltött sajátos értékmentő és -építő szerepét. Különös figyelemmel fordult a kisemberek, a mindennapok világa felé; biztos eszmetörténeti tájékozottsággal tudta az apró, köznapi adatokból kielemezni a polgárosodás, a felvilágosodás felé mutató vonásokat, az apadó-gyarapodó irodalmi hagyomány megszakítatlan folytonosságát. Más európai irodalmakban való tájékozódása eredményeként bebizonyította, hogy az általa föltárt jelenségek egy része nem

korlátozódik a magyar irodalomra, hanem valószínűleg sajátos kelet-közép-európai fejlődés következménye. Emellett azon nem túl nagyszámú kutatók egyike volt, akik külföldön, a nemzetközi konferenciákon is rendszeresen és eredményesen képviselik a magyar tudományosságot.

Munkásságának kétségtelenül az egyik legjelentősebb állomását jelenti az 1969-ben írott, 1970-ben kandidátusi disszertációként sikeresen megvédett Hermányi Dienes József-monográfia. Hermányi mint az eredeti hazai anekdota első tudatos művelője, méltán tetőzte be Gyenis Vilmos műfajtörténeti kutatásait. A kevéssé ismert 18. század e kevéssé ismert szerzőjéről ő rajzolta az első részletes, átfogó képet irodalomtörténet-írásunkban. Romániai tanulmányútjai során tett fölfedezéseivel, forrásföltárásával sikerült más, árnyaltabb megvilágításba helyeznie az addig jószerivel csak az *Emlékirat* és a *Nagyenyedi Demokritus* szerzőjeként számon tartott nagyenyedi prédikátort. A hajdan másfélszáz kötetes írói életműnek ma nem ismerjük a tizedét sem; Hermányi Dienes életműve azonban így is, töredékesen is igen fontos teljesítménye a 18. század közepének műfaj- és eszmetörténeti szempontból egyaránt, amely érinti a korabeli Erdély majd minden lényeges ideológiai, egyházi, politikai, művelődési kérdését. Az értekezés így nemcsak az irodalomtörténet-írás nagy adósságát törlesztette, hanem szintézisévé lett az egykorú műveltségre vonatkozó egyéb kutatásoknak is. Ennek nyomán élesebb vonalakkal rajzolódott ki a korai magyar felvilágosodás képe.

A hetvenes években publikált tanulmányaiban már egy majdani, nagyobb koncepcióba illeszkedő kutatás részeredményei fogalmazódnak meg. Foglalkoztatta egy, a magyar szépprózа 17–18. századi indításainak eddig tisztázatlan kérdéseiről szóló nagy munka gondolata; dolgozott Hermányi Dienes József műveinek kritikai kiadásán és a Hermányi-monográfián; tervei között szerepelt a magyar felvilágosodás előtörténetének föltárása. A magyar irodalomtörténet-írás nagy vesztesége, hogy e terveit nem tudta megvalósítani. Váratlanul, a tudóst irgalmasan sietésre ösztökélő figyelmeztetés nélkül, úgyszólván órák alatt távozott, megíratlan műveket, beváltatlan reményeket hagyva maga után, és derűs, becsületes, kiegyensúlyozott egyéniségének emlékét.

A megíratlan művek, beváltatlan remények közül kétségtelenül

a Hermányi Dienes-monográfia állt legközelebb a megvalósuláshoz, amelyen a kézirat tanúsága szerint dolgozott is. Füzetünk ennek az adósságnak a törlesztését tűzte ki célul. A Hermányi Dienes Józsefről szóló, csaknem 700 lapos disszertáció természetesen nem a publikáció céljával íródott; ezért úgy jártunk el, ahogy bizonyára a szerző is eljárt volna, ha művét maga rendezi sajtó alá: kiválasztva Hermányi három fő alkotását, az *Emlékirat*ot, a *Nagyenyedi Demokritus*t és az úgynevezett püspökportrékat, e fejezetek gondolati gerincét igyekeztünk közölni. A munka során a szöveget nem kis mértékben meg kellett rövidítenünk: a kisebb kihagyásokat, a példaanyag megritkítását nem jelöljük, a gondolatmenet megszakításának jelzésére a [...] szolgál. A kézirat, amelyből a szöveget közöljük, a szerző munkapéldánya volt, abban ő maga javítgatott, jegyezgetett: változtatásait minden esetben érvényesítettük. Saját módosításaink – a rövidítésen túlmenően – a nyelvi-nyelvhelyességi javításokra és a jegyzetanyag egységesítésére korlátozódnak.

A Gyenis Vilmos számára oly otthonos 18. századi Erdély egyik jelentős alkotója, Bod Péter ekképp magyarította Plinius egyik locusát (Libri III. Epist. VII.): „Minthogy nem adatott meg nékünk, hogy sokáig éljünk, hagyjunk valamit, mellyel megbizonyítjuk, hogy éltünk." Sokáig élni nem adatott meg neki; addig is, míg egyszer tanulmányai összegyűjtve megjelenhetnek, szolgáljon ez a kicsiny kötet tevékeny élete bizonyságául.

S. Sárdi Margit

Gyenis Vilmos műveinek bibliográfiája

Tanulmányok, előadások

Bethlen Miklós Imádságoskönyve. = ItK 1957. 63–78.
Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához. = ItK 1961. 470–473.
Hermányi Dienes József és Kemény János Önéletírása. = ItK 1962. 75–77.
Emlékirat és parasztkrónika. = ItK 1965. 152–171.
Késő-barokk és népies irodalom (XVIII. századi protestáns víziók). = ItK 1968. 1–23. és La littérature baroque tardive dans la culture populaire du XVIIIe siècle (Visions protestantes populaires). = ALitt 1967. 127–157.
Bod Péter és Hermányi Dienes József. Ismeretlen vitájuk a valóságábrázolásról. = ItK 1970. 703–712.
Emlékirat és anekdota. = ItK 1970. 305–321. és Les mémoires et l'anecdote (Le développement de la prose hongroise au XVIIIe siècle et les affinités entre les deux genres). = Annales UE 1971. 17–43.; Zagadnenia Rodzajów Literackich 1971.
A reneszánsz szépprózа néhány sajátossága (A kisepikai elemek funkciója). (Elhangzott a Lackner Kristóf születésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon, Sopron 1971. máj. 6–8.) = Helikon 1971. 411–427.
Néhány késő-barokk és rokokó elem alakulása Csokonai költészetében. (Elhangzott a Csokonai vándorgyűlésen, Debrecen 1973. okt. 19–21.) = ItK 1973. 698–706.
Les nouveaux résultats dans l'étude de la période initiale de l'édition en Hongrie. = ALitt 1973. 419–430.
A XVIII. század anekdotájáról. In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974. 715–732.
Galeotto és a hazai humanista facetia. (Elhangzott a MTA Reneszánszkutató Csoportjának felolvasó ülésén, 1974. jún. 26.) = ItK 1974. 688–696.; Annales UE 1975. 43–59. (Egy változata elhangzott a Galeotto Marzio e l'umanesimo italiano ed europeo c. konferencián. Narni, 1975. nov. 8–11.)

Modèles et moyens de la réflexion politique au XVIIIe siècle. = ALitt 1974. 165–171.

Tendences caractéristiques du développement de la littérature populaire au XVIIIe siècle. = ALitt 1974. 336–345.

A „Rákóczis világ" mindennapjainak XVIII. századi emlékképéről. (Elhangzott a vajai Rákóczi-ülésszakon, 1973. szept. 20–21.) In: Rákóczi-kori tudományos ülésszak. 1973. szept. 20–21. Vaja, 1975. 56–69.

A természet imitációja és a gyönyörködtetés (A reneszánsz elbeszélő próza néhány irodalomelméleti kérdése. François Rabelais). (Elhangzott A reneszánsz irodalom- és művészetelmélete c. tanácskozáson. Mátrafüred, 1975. máj. 16–22.) = FilK 1975. 410–423.

Francia hatás a XVIII. század köznapi világában (Hermányi Dienes József). In: „Sorsotok előre nézzétek". A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerk. Köpeczi Béla és Sziklay László. Bp. 1975. 79–106.

Heltai Gáspár és krónikája 400 év távlatában. = It 1975. 395–406.

Le baroque tardif et la prose mineure. = Baroque, 8. (Montauban) 1976. 133–141.

Les „Confessions" de Rákóczi et la tradition littéraire. = ALitt 1976. 297–319.

L'idéal du bonheur et la vie quotidienne dans l'Europe centrale et orientale au milieu du XVIIIe siècle (Les rapports de la prose mineure). = ALitt 1976. 200–213.; Transactions of the Fourth International Congress on the Enlightenment 3. Oxford, 1976. 1019–1043.

Szenci Molnár Albert a XVIII. századi hagyományban. (Elhangzott a Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz c. ülésszakon. Sárospatak, 1974. máj. 15–18.) = Acta Szeged 1977. és Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Szerk. Csanda Sándor, Keserű Bálint. Szeged, JATE 1978. 121–135. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez).

Rákóczi Vallomásai és a magyar irodalmi hagyomány. I. Rákóczi Vallomásai és a hazai emlékirati hagyomány. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos és R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1980. 397–413. – II. Az irodalmi hagyomány nemzetfelfogásának kifejezése Rákóczi Vallomásaiban. In: Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai. Szerk. Sinkovits István és Gyenis Vilmos. Bp. 1978. 67–105.

A korai emlékírás és a barokk. = MTA I. OK 1979. 331–341.

Ráday Pál, az emlékíró. = ItK 1979. 245–263.

Gyöngyösi: a korigények és a közízlés. = It 1980. 105–134.

La question de la survivance des éléments de la Renaissance aux siècles du

Baroque et des Lumières. = Association Internationale de la Littérature Comparée, Congrès 8. Actes. V.1. Stuttgart, 1980. 229–237.

La changement du rôle des femmes dans la vie littéraire au milieu du XVIIIe siècle. = Transactions of the Fifth International Congress on the Enlightenment. (The Voltaire. Foundation 18.). Oxford, 1980. 2016–2027.

Egyéb publikációk

Régi magyar vígjátékok. Kiad. és bevez. Dömötör Tekla. Bp. 1954. = ItK 1955. 386–390.

Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Sajtó alá rend. és bev. Bán Imre. Jegyz. ell. Gyenis Vilmos. Bp. 1959. 441 l. [MKl]

Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. [IK:2] = ItK 1959. 539–544.

Klaniczay Tibor: A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. = MTA I. OK. 1960. 7–23. [Gy. V. hozzászólása: uo. 24–48.]

Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Kiad. és utószó: Klaniczay Tibor. Bp. 1960. = ItK 1961. 226–230.

Ifjabb Teleki Mihály naplója. Bp. 1960 = ItK 1961. 113–114.

A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Írták Ravasz János, Felkai László, Bellér Béla, Simon Gyula. Bp. 1960. = ItK 1962. 538–539.

Heltai Gáspár: Cancionale. A kísérő tanulmányt írta és a fakszimile szövegét gond. Varjas Béla. Bp. 1962. = ItK 1963. 388–389.

Tudományos ülésszak Franciaországban a kelet-európai reneszánsz kérdéseiről. = ItK 1963. 656–658.

A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Ööáll. Kovács Máté. Bp. 1963. = ItK 1964. 400–402.

Az előkészületben levő Régi Magyar Prózai Emlékek c. kiadványsorozatról. = ItK 1964. 263–264.

Cikkgyűjtemény magyar irodalomtörténetből (Csokonaiig). Szerk. Gy. V. Bp. 1964. (Egyetemi jegyzet)

Nemeskürty István: A magyar szépprózа születése. Bp. 1963. = ALitt 1964. 419–422. és Magyartanítás 1964. 46–48.

Dömötör Tekla: Naptári ünnepek – népi színjátszás. Bp. 1964. = ItK 1965. 627–630.

Sur la propagation de la littérature de la révolution française en Hongrie. = Annales UE VII. 1967. 67.

Mikes Kelemen ÖM 2. köt. Epistolák. Kiad. és bevez. Hopp Lajos. Bp. 1967. = ItK 1968. 238–243.

Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kuta-

tásának feladatai. = ItK 1969. 131–156. [Gy. V. hozzászólása: uo. 156–174.]

Vita Zsigmond: Tudománnyal és cselekedettel. Bukarest, 1968. = ItK 1971. 533–535.

A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Szerk. és vál., a magyarázatokat és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla. Bp. 1970. [Auróra XXXVII.] = ItK 1972. 399–401.

Hopp Lajos: A lengyel–magyar hagyományok újjászületése. Bp. 1972. (Modern Filológiai Füzetek 14.) = Helikon 1973. 602–603.

Köpeczi, Béla: La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Étude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées. Bp. 1971. = Helikon 1973. 580–582.

Agárdi Péter: Rendiség és esztétikum. Gyöngyösi István költői világképe. Bp. 1972. (Irodalomtörténeti Füzetek 78.) = ItK 1974. 260–262.

Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1971. = ItK 1974. 735–738.

Tudományos ülésszak a Rákóczi-korról Vaján. 1973. szeptember 20–21. = ItK 1974. 403–404.

Discussion sur la littérature des Lumières. = Neohelicon 1974. [Gy. V. hozzászólása: 139–142.]

Kardos, Tibor (1908–1973) = ALitt 1974. 119–122.

Az újabb Délkelet-Európa-kutatások. Összeáll. Gy. V. és Hopp Lajos. = Helikon 1975. 157–267.

Balkanisztikai kutatási mozaik. = Helikon 1975. 238–247.

Célok, módszerek és eredmények az újabb Délkelet-Európa-kutatásban. = Helikon 1975. 162–168.

Rákóczi-tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Közreadja Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1973. I–II. [Magyar Századok] = ItK 1975. 701–703.

Rákóczi-vitaülés Szécsényben. 1975. november 22. = ItK 1975. 729.

IIIe Congrès International des Études de Sud-Est Européen (Bukarest, 1974. szeptember 4–10.) (A Délkelet-Európa [Balkán] Kongresszus munkájáról). = Helikon 1975. 233–237.

Angyal Endre (1915–1976). = It 1976. 503–504.

Emlékül hagyom..., Nagy Rozália a nevem. Újabb népi memoárok. (Emlékül hagyom... Önéletírások. Bp. 1974.; Berényi Andrásné: Nagy Rozália a nevem. Bp. 1975.) = Kortárs 1976. 1836–1838.

A „Société Internationale d'Étude du XVIIIe siècle" negyedik kongresszusáról. New Haven, Yale University, 1975. július. = Helikon 1977. 389–390.

Kecskeméti Alexis János Prédikációs Könyve. (RMPrE III.) Bp. 1974. = It 1977. 743–749.

Mikes Kelemen ÖM. IV. k. az Ifjak Kalauza. Sajtó alá rend. Hopp Lajos. Bp. 1974. = Helikon 1977. 197–200.

Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. Bukarest, 1976. = MKsz 1977. 283–285.

La fete révolutionnaire (A francia forradalmi ünnepről rendezett kollokvium iratai). Clermont-Ferrand, 1975. = Helikon 1977. 203–204.

Molnár József–Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek. Bp. 1976. = It 1978. 545–551.

Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak, másoknak. Vál. művek. Bevez. tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Nagy Géza. Bukarest, 1977. = Kritika 1978. 29–30. és ItK 1979. 97–101.

Goubert, Pierre: Cent mille provinciaux au XVIIe siècle (Beauvais et la Beauvasis de 1660 à 1730.). Paris, 1977. = Helikon 1978. 525–526.

Régi magyar olvasókönyv. Szerk. V. Kovács Sándor. Bp. 1977. = It 1979. 660–663.

Marquis de Bombelles: Journal. Tom I. 1780–1784. = Helikon 176–178.

*

Hopp Lajos: Gyenis Vilmos. (1926–1980). = ItK 1980. 122–123.

Tarnai Andor: Gyenis Vilmos (1926–1979). = It 1980. 587–588.

S. Sárdi Margit: Gyenis Vilmos (1926–1980). = Egy Lapok 1980. 1. sz. 2.

Tartalom

I. Emlékirat és anekdota. Az *Emlékirat* 5
Az eredeti anekdota az önállósulás útján 7

II. Az önálló kisepikai forma megteremtése. A *Nagyenyedi Demokritus* 12
A *Nagyenyedi Demokritus* keletkezése és szövegproblémái 12
Az anekdota és Hermányi anekdotizmusa 15
Témakör és kompozíció 26
A hagyományos anekdotai helyzetek felhasználása 29
Helyzet-anekdoták, kuriózumok 29
Kalandsorok 31
Kópéság, csalafintaság, rászedés 32
Népies ráfogások, helységcsúfolások 33
Hagyományos anekdotai alakok 35
Tréfacsinálók, tréfamondók, mulattatók 35
Nemzetközi vándoranekdoták és -motívumok 41
Reális világ, valós személyek 46
Diákélet, professzorok, tudósok 49
Papok és egyházak 56
A protestáns egyházak és Hermányi pályatársai 59
Az uniós törekvések visszhangja a románoknál 67
A katolikus egyház és papjai 69
Világnézeti kérdések. A felvilágosodást előkészítő jelenségek ábrázolása 72
Értelem, józan okosság az elmaradottsággal szemben 77
Változások a kor hitéletében. A vallási közömbösségtől az ateizmusig 79
Teológiai racionalizmus, remonstrantizmus 81

Elvilágiasodás, világi filozófia, polgárosodás, kulturális-irodalmi program 90

III. A püspökökről és papokról szóló munkák. *Az erdélyi református püspökök élete* 98
A mű kompozíciója és szövegproblémái 98
Elöljáró beszéd: „Édes posteritásim – ha kik lésztek" 99
Rövid Satyra: „Már e világ előtt megúnt a valóság" 103
A püspökportrék 104
Hermányi és Bod Péter viszonya. Írói vitájuk a püspökök ábrázolásáról 108
Gyenis Vilmos (1926–1980) *(S. Sárdi Margit)* 123
Gyenis Vilmos műveinek bibliográfiája 126

Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Ára: 120,— Ft

Gyenis Vilmos

Hermányi Dienes József (1699—1763)

(Irodalomtörténeti füzetek 124.)

Az utóbbi évtizedek irodalomtörténetének egyik legjelentősebb tudományos eredménye volt az „ismeretlen 18. század" föltárása, megrajzolása. Ehhez járult hozzá Gyenis Vilmos hirtelen és korán megszakadt életműve is. 19. századi novella- és regényirodalmunk gyökereit keresve jutott el az emlékhagyó írásokig és az eredeti magyar anekdotanovellához, amelynek legelső és sokáig egyetlen mestere volt Hermányi Dienes József.

Kötetünk Gyenis Vilmos kandidátusi disszertációjának azon fejezeteit közli (rövidített változatban), amelyek Hermányi Dienes József legjelentősebb három művével: az Emlékirattal, a Nagyenyedi Demokritussal és az ún. püspökportrékkal foglalkoznak, föltárva azok műfaj-, eszme- és mentalitástörténeti hátterét, jelentőségét. Kiadásuk egyben a készülő Hermányi Dienes-szövegkiadás kiegészítését is célozza.

(A borítón: a nagyenyedi református templom)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST